

म. ग्रं. सं. ठाणे

वेषय

लेखक वि. वि. भावे

प क्रमांक

पुस्तकाचें नांव चंद्रसेन कर्मठा

अथवा भग्नमनोरथ

ह पुस्तक

विठ्ठल विष्णु ऊर्फ रावजी भावे,

यानां तयार केलें

मुंबई येथें

“ सुवाधमकाश ” छापखान्यांत छापिलें.

१०६

जाटक

116

This book belongs to
Ganesh Limbik
School.

Standard IV

I have

A student in the
B. J. High
school

प्रस्तावना.

नाट्यकला ही ह्या भरतखंडांत प्राचीनकालीं मूळ उत्पन्न होऊन तिचा फारच उत्कर्ष झाला होता. विक्रमादित्य, श्रीहर्ष, भोज, शूद्रक वगैरे राजे, या कलेचे पोशिंदे असल्यामुळे कालिदास, भवभूति, धावक, विशाखदत्त इत्यादि अनेक कवींनीं सुरस नाटके रचून पूर्वी त्यांचे प्रयोग करून दाखविले; व ते लोकप्रिय होऊन, त्यांनीं आपल्या कीर्तीचे ध्वज अजरा-मर या भूतलावर उभारले; हे हल्लीं उपलब्ध असलेल्या त्यांच्या नाट्यग्रंथावरून सिद्ध आहे. अशी ही भरभराटीच्या शिखरास जाऊन पोहोचलेली कला ह्या देशावर अनेक दुर्धर परचक्राचे प्रसंग आल्यामुळे, अजमासें बाराव्या शतकापासून जी वंद पडली होती तिचा ऊर्जित काल पुन्हां एकोणीसाव्या शतकांत झाला.

इ. स. १८४२ या वर्षी आमचे तीर्थरूप विष्णु अमृत भावे ऊर्फ विष्णुदास यांनीं महत्प्रयासानें, त्या कलेचें पुनरोज्जीवन केलें. ती त्यांची कृति लोकमान्य होऊन त्यांनीं मोठी कीर्ति संपादिली. पुढें ह्या कलेकडे पुष्कळ विद्वानांचें लक्ष लागून बरेच नवीन नाट्यग्रंथ झाले व अनेक प्रयोगही त्यांनीं केले. हल्लीं तर हजारों लोकांचा हा धंदा होऊन ते यावर पोटा भरित आहेत, आणि हे एक मोठें जनमनोरंजनाचें साधनच होऊन बसलें आहे.

ह्या नाट्यकलेचें पुनरोज्जीवन आमच्या वडिलापासून झाल्यामुळे व घरीं बारमहा या विषयाची चर्चा चालत असल्यामुळे मग नवीन नाटके वाचण्याचा व प्रयोग पाहण्याचा छंद फार

दिवसांपासून आहे. या विषयावर जरी मी आजपर्यंत बरेच लिहिले आहे तरी प्रसिद्धपणे जगापुढे येण्याचा हा माझा पाहिलाच प्रसंग आहे. ग्रंथरचनेचे काम मोठ्या विद्वत्तेचे आहे व तशी विद्वत्ता माझे अंगी नाही. परंतु “ काव्य करावे नच म्यां वचकावे दूषितो परी लघुस। कां सदन न बाधावे कीं त्यांत पुढे बिळें करिल घूस ॥ ” हें पंतवचन मनांत आणून धाष्टर्य करून मी ही पंचांकी शोकरसप्रधान नाटिका विद्वज्जनांस सादर करित आहे; तर ते “ हंसक्षीर न्यायाने ” तींतील गुण ग्रहण करून दोष टाकितील अशी आशा आहे.

ह्या नाटिकेचे कथानक कल्पित असून तें शोकपर्यवसायी आहे. ह्या तऱ्हेचीं नाटके संस्कृत भाषेत नसल्यामुळे त्यांचा प्रघात पूर्वीपासून नाही; परंतु इंग्रजीत अशीं नाटके पुष्कळ आहेत; व ती आनंदपर्यवसायी नाटकांपेक्षां प्रेक्षकांच्या मनावर चांगला परिणाम वठवितात; ह्मणून हें नाटक शोक परिणामी रचिले आहे. यांतील भाषा, ग्रांथिक न घालतां, बोलण्याच्या प्रघातांत जशी आहे, तशी घातली आहे. व्याकरणरीत्या जरी ती अशुद्ध आहे, तरी प्रयोग करण्यास हीच भाषेची पद्धती पुष्कळ विद्वानांस मान्य असल्यामुळे, ती तशी ठेविली आहे. सांगली, ता. २० मार्च सन १८८८.

ग्रंथकर्ता.

ः व्यजंति शूर्पवद्दोषान् गुणान् गृह्णन्ति साधवः

दोषग्राही गुणत्यागी चलतीरिव दुर्जना ॥

या नाटकांतील पात्रे.

सारंगदेव	....	....	विलासपूरचा राजा.
रणदेव	....	....	सारंगदेवाचा प्रधान.
चंद्रसेन	.....	{	सारंगदेवाच्या पूर्वीच्या प्रधानाचा (संग्रा- मसिंहाचा पुत्र (नायक.)
रतिपाल	....	....	चंद्रसेनाचा मित्र व वासंतिकेचा नवरा.
हरपाल	....	....	तुसंगावरील अधिकारी.
नारायणप्रसाद	....	....	न्यायाधीश.
प्रणिपाल	....	....	एक सरदार.
विद्याधर दीक्षित	....	....	राजगुरू.
गोपालसिंग	....	....	सुवर्णपूरचा वकील.
रणछोडदास	....	....	एक किराण्या जिनसाचा व्यापारी.
वल्लभ	....	....	रणछोडदासाचा गुमस्ता.
रमाकांतबुवा	....	....	राजवैद्य.
शंकरजी	....	....	रणदेवाचा हुज्या.
दौलतसिंग	....	....	सांडणीस्वार.
रामजी	....	....	} चंद्रसेनाचे हुजरे.
गणोजी	....	....	
प्रदुर्वीर	...	....	राणीवशांतील हुज्या.
हुमति	....	....	सारंगदेवाची राणी.
हमला	....	....	सारंगदेवाची मुलगी (नाइका.)
वासंतिका	....	{	कमलेची माऊसबहीण. (रतिपा. लाची स्त्री.)

१)

भग्नमनोरथनाटिका. पात्रें.

चंपकमाला	....	{ रत्नपूरच्या राजाची कन्या चंद्रसेनावर प्रीति जडलेली.
सुंदरी	....	... कमलेची दासी (वेषधारी चंपकमाला)
आनंदी	....	.... कमलेची दासी.
गजरा	....	.... राणीची दासी.

भग्नमनोरथ नाटिका.

अंक १.

प्रवेश १. स्थळ जयनगर एथील प्रधानाचें घर.

(चिंताक्रांत चंद्रसेन लोडारशीं टेंकून बसला आहे.)

चंद्रसेन—(आपल्याशीं) काय करावं मोठी पंचाईत आहे ! मामासाहेबांचा विचार आहे की, माझ लग्न त्या लढाईतून हिरावून आणलेल्या रत्नपूरच्या राजकन्येशीं करावं. बरेच वेळ त्यांनीं ती गोष्ट मजजवळ काढिली, परंतु मला कांहीं उघड सांगतां येईना. “ एकीकडे आड आणि एकीकडे विहीर ” अशी माझी स्थिति झाली आहे कारण, तिकडे माझी प्रिया कमला, हिला तर हे पंचप्राण मीं कधींच अर्पण केलें आहेत आणि इकडे मामासाहेबांचं असं ह्मणणं. (थोडावेळ विचार करून) पण नाही. व्यर्थ कां मी बुचकळ्यांत पडलों आहे ? जें एकावर ठरलं आहे तेंच कायम.

(इत्क्यांत रतिपाल येतो.)

रतिपाल—कां रावसाहेब कसं काय आहे ? काय विचार चालले आहेत ?

चंद्रसेन—(त्याजकडे पाहून) कोण, रतिपाल काय ! ये ये कांहीं नाही, सहज बसलों आहे.

रतिपाल—(त्याच्या शेजारीं बसून) गच्चा कांहीं ह्मण पण अलीकडे तुझी चित्तवृत्ति बदललेली दिसते. केव्हांही

पाहिलं तरी तूं चिंताग्रस्त भांबावण्यासारखा दिसतोस. काय असेल तें असो; मला तर कांहीं याचं कारण समजत नाही.

चंद्रमेन-अं:; तसं कारण ह्मणशील तर कांहीं नाही, परंतु दीड वर्षे झालं, आपण या मोहिमेवर आहोंत; या मुळं माईसाहेबांना आणि कमलेला भेटण्याची उत्सुकता होऊन, एकदां त्यांना केव्हां पाहीनसं झालं आहे. त्यांत बरेच दिवसांत तिकडेचं पत्र नाही, यामुळं विशेष काळजी लागली आहे दुसरं काय ?

रत्नपाल-अं: ! त्यांत काय आहे ? इतके दिवस गेले तसेंच थोडा दम धरा आणि त्या जिंकून आणलेल्या सुंदर पुतळीची भेट घेऊनच त्यांच्या दर्शनास चला ह्मणजे झालं.

चंद्रमेन-वाहवा ! तुझी आपली सदा थड्याचनं ! (बोलण्याचा ओव निरवून) अरे पुतळी काय आणि मोहोर काय ! खरोखर माईसाहेबांचे जे मजवर उपकार आहेत, ते जन्मोजन्मीं आपल्याच्यानं फिटणार नाहीत. जन्म देणारे आईबाप लहानपणींच मला सोडून गेले, तेव्हांपासून पोटाच्या पोरापेशां अधिक प्रेमानं माझा प्रतिपाल त्यांनीं केला. अहाहा ! किती तरी त्यांची ममता मजवर आहे ! आपगाला इकडे पाठवितेवेळीं नाहीं कां तूं पाहिलंस ? मामासाहेबांनीं अत्याग्रह केला, तेव्हां कंठ पधरा दिवसांत परत पाठविण्याच्या बोलीनं मला इकडे धाडिलं; नाहीं तर, आजपर्यंत अशीं बोलवणीं किती येऊन गेलीं ! ह्यावेळीं तरी काय ! मामासाहेब स्वतः आल्यानं, माईसाहेबांचं कांहीं चालेना. त्या पंधरा दिवसाच्या बोलीला, दीड वर्षे झालं, तरी आपण तिकडे

जातोच आहेत ! त्या काय बरं क्षणत असतील आह्वाला. या रत्नपूरच्या मोहिमेवर गेल्यानं, असा घोंटाळा झाला. रत्नपुरास त्यांजकडून आलेलं पत्र तूं पाहिलसंच; त्यांत त्यांनीं किती बरं दोष दिला आहे आपल्याला ? आतां भेटलों क्षणजे चांगली पूजाच आहे !

रतिपाल-खरंच सांग गड्या, त्यांत काय बरं आपलं नुकसान झालं ? आमचा आग्रह पाहून मामासाहेबांनीं अह्वाला त्या मोहिमेवर नेलं; त्यामुळं चार देश पाहण्यांत आले, उभयतांना जाहगिरी निळाल्या आणि तुझ्या पराक्रमाची कीर्ति झाली. प्रसंगावांचून मनुष्याच्या अंगचा खरा गुण तरी कसा समजणार ? नाही तर हाच तूं विलासपुगांत असतास क्षणजे काय ? सुप्रास खावं, हिंडावं फिरावं, फारच झालं तर एकादे दिवशीं शिकारास जावं कीं झालं; यणेंकरून तुझी कीर्ति कां होणार होती ? आणि ती चंद्रवदना चंपकमाला कोठून बरं मिळाली असती ?

चंद्रसेन-अरे वेड्या कुठली चंपकमाला आणि कुठलं काय घेऊन बसला आहेस ! तो मामासाहेबांचा सर्व विनोद आहे. भाड्या प्रेमसौख्याची खाणी माझी सुंदर प्रिया असतां मी हें कशाला मनांत आणूं ?

रतिपाल-छी ! त्यांत शंकाच नको. मामासाहेबांचा तर तिच्याशीं तुझं लग्न करण्याचा पक्का विचार ठरला आहे. कालच माझं आणि त्यांचं या संबंधानं बोलणं झालं. आणि खरंच सांग तुझ्या तरी मनांत हें नसेलचनारे ! अरे बुवा, हे बहाणे कोणाजवळ ?

चंद्रसेन-वाहवा ! भलतंच कांहीं तरी ! हें पहा त्या

विचारीचे आईवाप त्या लढाईत कुठं नाहीसे झाले, या-
मुळं ती अगोदरच दुःखानं पोळत आहे आणि त्यांत असा
हा भलता जुलूम तिजवर करणं, हणजे किती अन्याय बरं !
तूंच विचार कर.

रतिपाल—मी पूर्ण विचार केला आहे. अरे बुवा काम-
राजाचा तडाखा कांहीं वेगळाच आहे ! त्याच्या पुढं सुख,
दुःख, न्याय, अन्याय हीं सारीं लटपटून जातात. तूंच पहा,
ब्यावेळीं तूं तिला छापा घालून धरलीस, त्या वेळीं काय
तिनं आकांत केला; रडून रडून आकाश पाताळ एक केलंन.
कांहीं दिवस तर अन्नपाणीही वर्ज केलंन, पुष्कळांनीं नाना
तऱ्हेन समजून सांगितलं. पण कोणा एकाचंही एकेना; तेव्हां
पण आपणव ना गोंजालून गोड गोडे भाषणांनीं तिला
ताळ्यावर आणलीत; त्या दिवसापासून तिनें आपल्याला
पाहिलंन, हणजे जी कांहीं तिची वृत्ति हांते तुला सांगूं ?
आहाहा ! त्याच वर्णन सुद्धां करवत नाहीं. आपल्याला
अनुभव आहेच हणजे, मी सांगावं असं नाहीं.

चंद्रसेन—वाहवा वाहवा ! फारच खारी कलाना ! स्त्रिया
सारण्याच्या बहरांत आल्या, हणजे सहजी त्यांचे विलास
छांकांच्या मनांत असले भलभलते संशय आगण्यास कारण
होतात; तसंच हेंही आहे.

रतिपाल—सर्वत्र उडवाउडवीचं जर बोलूं लागलास तर
कसं चालेल ? वारंवार तुझ्या पुढं पुढं करणं, स्मित हास्ययुक्त
वक्रदृष्टीनें तुजकडं पाहणं, वरचेवर तुजशीं बोलणं, नाना
तऱ्हेचे पदार्थ तुजकडे करून पाठविणं, वेळोवेळीं एकांतीं
गायीचे प्रसंग आणणं, असं जे नेहमीं तिचे खेळ चालले

अं० १ प्र० १)

भद्रमनोरथ नाटिका.

असतात त्याचा अर्थ काय वर ?

चंद्रसेन-तें कहीं असो. आपला जो एकदा निश्चय झाला आहे, तो कधीही ढळणार नाही. आतां या प्रागाचा धनी मी नाही; समजलास ?

रतिपाल-हं ! तुला पुष्कळवेळां सांगितलं तरी तुला तें आपलं आहेचना ? वेड्या ? व्यर्थ कशाळा तूं ती आशा धरून बसला आहेस ! हातचं सोडून पळत्याच्या पाठी लागण्यांत काय वरं अर्थ आहे ? बाबा, ते सारे बाळपणचे विनोद; ते कुठं खरे कां झाले आहेत ? त्यांतून एक कमलेच्या मनांत तसं आहे झणा, पण माईसाहेबांना व राजे साहेबांना तो विचार पसंत पडला पाहिजेना ! आपल्यावर राजेसाहेबांचं पूर्वीपासून फारच प्रेम आहे ! त्यांत हल्लीं तर वृत्ति कशी झाली आहे तें तुला माहीतच आहे. तुला सांगतो आला लाभ पदरीं घ्यावा. कारण, हातचा बाण एकदां गेला कीं, पुन्हां तो हातीं येणं नाही; आणि त्यांतून चंपकमाला वाईट कां आहे ? (थोडा वेळ थांबून) पण गड्या या नादांत मी सारंच विसरलों. आतां हेंच मला घरचं लवकर येण्याबद्दल पत्र आलं आहे; त्यांत तुजविषयीही थोडा मजकूर आहे.

चंद्रसेन-पत्र कुणाचं आकासाहेबांचं वाटतं ? पाहूं पाहूं काय लिहिलं आहे तें ?

रतिपाल-पत्र एयें मजन्नवळ नाही; पण त्यांतील हकीगत तुला सांगतो. महेश्वरच्या छावणीतून या मोहिमेची सविस्तर हकीगत मी घरीं लिहिली होती; त्यांत तूं जीं मोठ्या जिवावरचीं शौर्याचीं कामें केलींस तीं, व आपली मोठी

बहादुरी होऊन जी जहागीर आम्हांस भिलाली त्याबद्दलची एकंदर हकीगत लिहिली होती. तें पत्र कुठं कमनातः ईच्या हातीं गेल तें वाचून पाहातांच तिला फार आनंद झाला. त्या भरांत तिनं आमच्या घरीं जी कांहीं तुझ्या स्वरूपाची गुणाची आणि स्वभावाची तारीफ केली ती कांहीं पुसू नको ! तशांत तिनं आपला निश्चयही पण बोलून दाखविला, कीं, वरीन तर तुलाच, नाहीं तर सारा जन्म तसा काढीन. तें पत्र पाहिलंस म्हणजे तुला समजेल ! त्यांतच आपल्यासह लवकर निघून येण्याविषयीं लिहिलं आहे. एक दोन दिवसांत पत्र घेऊन भाईसाहेबाकडून सांडणीस्वारही येणार आहे आपल्याला न्यावयाला.

चंद्रमेन-वाहवा ! याचंच नांव वचन ! मित्रा, मी कृतकृत्य झालों. खरोखर गेल्या लढाईत मी मोठा पराक्रम करून जय मिळविला, त्याचा सुद्धां इतका आनंद मला झाला नाहीं. पाहूं पाहूं कुठं आहे तें पत्र ? पत्र अक्काचं असलं तरी मला पहावयाला हरकत नाहीं.

रतिपाल-हरकत कसली ? पण त्यांत यापेक्षां विशेष मजकूर कहीं नाहीं. पत्रच पाहिजे असेल तर मी देईन.

(इतकांत रामजी जासूद प्रवेश करतो व मुजरा करून)

रामजी-इलासपुरासन योक सांडनीतवार पतर घेऊन-शानी आलाया सरकार; हुकूम व्हेईल तर धाडूनशानी देतो.

चंद्रमेन-वाहवा ! जा जा त्याला घेऊन ये लवकर वर.

रामजी-जी साहेब. (निघून जातो व स्वारासह येतो.)

चंद्रमेन-कोण ? दौलतसिंग कब आये ?

दौलतसिंग-जी सरकार अबी आया.

चंद्रसेन-राजेसाहेब, माईसाहेब, अक्कासाहेब और ताई-साहेबकी तबीयत अच्छी है ना ?

दौलतसिंग-हां जी सरकार, सबकी तबीयत अच्छी है. (पत्र पुढें कहन) यह रानीसाहेब और ताईसाहेबका खत है. और महाराज, इन दोनो महाराजको आपका मिलनेकी बहुत प्यास लग रही है; वास्ते आपको जल्दी बुलाया है.

चंद्रसेन-बहुत अच्छा. कोण आहे बाहेर ? रामजी जायांच्या शिवापाण्याची सर्व तरतूद कर.

रामजी-जी सरकार.

(दौलतसिंग व रामजी मुजरा कहन जातात)

चंद्रसेन - (लाखोटा फोडून पत्राकडे पाहून) वाहवा! खुद हात वंच पत्र आहे. (पत्र वाचण्यास लागतो) सकल-गुणैश्वर्यसंपन्न विजयश्रीमंडित प्रियकर चंद्रसेनरावसाहेब मुक्काम जयनगर. (आपल्याशी) अरे वः कायही विशेषगाची गर्दी ! बरं पुढं काय आहे ? (पत्राकडे पाहून) चरणीं लीन दासी कमला हिची करद्वय जोडून विज्ञापि कीं, आपलेकडून तीन महिन्यांत पत्र नाही; यामुळं जिवांस फार काळजी लागली होती, परंतु भईश्वराहून रविगारुवांचं पत्र आळं तें पाहून व आपल्या विजयाची सुगती ऐकून, मला व माईसाहेबांता जो आनंद झाला तो पत्रीं लिहिता येत नाही. आपल्या भेटिला किती तरी दिवस झाले बरं; आतां आपणाला केव्हां पाहीन-सं मला झालं आहे, यंदा माझं लग्न करण्याचा बाबांचा प्रिवार आहे आणि त्यासंबंधांत खटपटही सुरू आहे; परंतु आपली वचनं पूर्वीच झालीं आहेत आणि शेवटपर्यंत माझा तोच निश्चय कायम आहे; तर कृपा करून हें पत्र पोहोचतांच

घटकेचाही विलंब न करितां इकडे निवून यावं. माझे डोळे वाटेकड लागले आहेत. कळारें लोभाची वृद्धी असावी ही विश्वासाची अपेक्षा भेटीकारितां तृपित झालेली, आमली लाडकी कमला. (थोडवेळ थांबून) आतां माईसाहेबांच्या पत्रांत काय बरं लिहिले आहे? (पत्र मनांत वाचून) हं! किती तरी मला भेटण्याची उत्कंठा त्यांना लागली आहे! हो कां न लागवी? त्यांचे प्रेमच मजवर तसें आहे! कां रतिपालराव पाहिलीत कां हीं पत्रें? (पत्रें त्याजपाशीं देतो) आतां मात्र गड्या एथून लवकर निघालं पाहिजे.

रतिपाल—(पत्रें वाचून) माझ्या मनांतून केव्हांच निघावयाचं होतं, परंतु मध्यंतरीं हें तुझ्या लग्नाचं निघालं, त्यामुळं जाण्याची गोष्ट मला मामासाहेबांपाशीं काढतां येईना.

चंद्रसेन—बर पण दोन्ही पत्रें तूं वाचलीसना? आतां आहे कां शंका?

रतिपाल—अरे कमलाताईविषयीं मला शंकाच नव्हती पण माईसाहेब व राजेसाहेब त्या कृत्यास अनुकूल पाहिजेतना? माईसाहेबांच्या पत्रां तर त्या संबंधानं कांहींच मजकूर नाही.

चंद्रसेन—हें पहा, त्याची शंकाच नाही. त्यांच्या मनांत हा विचार फार दिवस आहे. कित्येक वेळा माझ्या देखत त्यांनीं तें बोलून सुद्धां दाखविलं आहे; आणि तें तूं ऐकलंही असशील. असं अमुन मामासाहेबांच्या मतास मी कसं बरं अनुमोदन देऊं? पण गड्या आतां एक मात्र मोठी पंचाईत आहे. येथून आपल्याला निघावयाला परवानगी कशी मिळणार!

रतिपाल-अं ! त्याची काळजी विलकुल काळं नको. कारण, मामासाहेबांचं जरी तसं हणणं आहे तरी, तूर्त मुहूर्ताचे दिवस नाहीत, चार महिने अवकाश आहे, इतक्यांत तिकडे दोन महिने जाऊन भेटून येतो, हणून सांगावं हणजे झालं. येणं करून त्यांचंही ऐकिल्यासारखं होऊन आपला हेतु साधेल, व याला आणखी पाठवळ आजच्या पत्रांचं आहेच. समजलास ?

चंद्रसेन-ठीक आहे, हाच विचार. आजच ही गोष्ट काढून त्यांची परवानगी घेऊं, हणजे उद्यां पहाटेच एथून निघण्यास बरं पडेल. देतो तर याच मजकुराचं पत्र स्वारा-बरोबर; आणि आजच खानगी करतो त्याची.

रतिपाल-अरे पण काय उतावळीपणा हा ! अगोदर मामासाहेबांची परवानगी घेऊं, मग उत्तर पाठीव.

चंद्रसेन-बरं आहे चला तर आतांच मामासाहेबांकडं झालं. (उठतो.)

(दोघे निघून जातात.)

प्रवेश २.

स्थळ-जयनगरच्या प्रधानाच्या घराची गच्ची.

(दुःखित अंतःकरण झालेली चंपकमाला प्रवेश करिते.)

चंपकमाला-(आपल्याशां दुःखानें) हर हर देवा ! काय माझा प्रारब्धाचे खेळ होणार आहेत समजत नाही ! हं : एकून त्यांचा जाण्याचा विचार झाला अं ! इतके दिवस माझा मनोरथ सफल हेईल, ही आशा मला होती; ती व्यर्थ झाली ! पूर्व जन्मीचं कर्म संपून, सुखाचे दिवस येतील,

झणून मी स्वस्थ होतें; पण आतां कोणत्या वरं आशे-
 वर मी हा सारा जन्म काढूं ? देवा अशी कशाला
 रे या अभागिणीला तूं जन्माला घातलीस ? सोन्यासारखं
 माझ्या बावांचं राज्य गेलं ! शेवटीं त्यांची आणि आईची
 काय वाट झाली हें कळत नाही ! (डोळे पुसून) एकून
 मामासाहेबांच्या मताला ते अनुकूल नाहींत अँ ! अहाहा !
 परमेश्वरा अशी कोण वरं ती देवाची पृतळी असेल कीं, जिज-
 वर त्यांचं इतकं मन वसलं आहे ? प्रियकरा असं जर तुमच्या
 मनांत होतं, तर इतक्या साहसानं कशाला वरं मला धरून
 आणलीत ? एखाद्या मनुष्यास विहिरीतून निमं वर घेऊन
 बसा दोर तोडून टाकावा, तशी माझी स्थिती झाली आहे.
 देवा आतां मी काय करूं ? त्या वेळीं मी दुःखानं अगदी
 पोळून गेलें होतें व आपल्या प्रागावर उदार झालें होतें,
 पण त्या वेळीं गोड गोड बोलून, माझं मन मोहून, आपल्या
 बरोबर घेऊन आलात; असं मेळं मधाचं बोट लाऊन आतां
 मला टाकून जाणं आपल्याला योग्य कां ? काय करावं माझ्या
 बतीनं चार शब्द जाऊन कोणी सांगेल झटलं, तर इयं माझ्या
 ममतेचं कोणी नाहीं. तशांतून ही मेली पराधीन स्थिति;
 काय वरं करावं ? मीच जाईन झटलं तर तें मजसारखीस
 योग्य नाहीं ! वरं न जावं तरी पंचाईतच ! (कांही वेळ
 विचारांत स्तब्ध राहून) कांहीं असो, आतां स्वतःच जाऊन
 एकदां शेवटची विनंति करावी झालं. (कांहीं वेळ विचार
 करून) हो आतांच तिकडं जावं हें वरं, कारण रानेपालराव
 बाहेर गेले आहेत, तेव्हां हाच संधी बरी आहे. (असें बोलून
 निवून जाते.)

प्रवेश ३

स्थळ-जयनगर येथील प्रधानाच्या घरचा दिवाणखाना.

(चंद्रनेन छप्परपलंगावरील विछान्यावर बसला आहे.)

चंद्रनेन - (आपल्याशी) एकंदर तयारी तर झाली. आतां फक्त निघण्याचा अवकाश. मी मोज्या काळजांत होतो कीं येथून सुटका होणे कशी ? पण झाली एकदाची. आम्ही जाणार ही हकीगत चंपकमालेला समजली नाहीं हें एक बरंच झालं आहे; नाहीं तर ती एक पंचाशत निराळीच ! असो, पण रतिपाल कां बरं आला नाहीं अद्यापी ? मध्यरात्र तर होऊन गेली. (जांभई देऊन) येईल आतां तोंपर्यंत थोडं पडावं पहाटे लवकर उठावयाचं आहे. (पांवरुण घेऊन निजतां.)

(इतक्यांत चंपकपाला महालाच्या दारांत प्रवेश करते.)

चंपकपाला-(आपल्याशी) अहाहा ! किती तरी निवांत वेळ आहे ही ! जगांतील सर्व व्यापार बंद झाले आहेत ! बाहेर अंधेर तरी किती पडला आहे ! डोंऱ्यांत बोट घातवं तरी दिसत नाहीं ! रात्रकिड्यांचा व बेडकांचा उदास शब्द ऐकूं येत आहे, यामुळं मनाला भीति वाटत आहे ! जिकडं तिकडं लोक आनंदानं विश्रांती घेत आहेत. अहाहा ! निद्रा ही एक प्राणिमात्राला मोठी विश्रंती आहे खरी ! पण तें विश्रांतिसौख्य कुणाला ? मज सारखा दुःखी जनाला कां हीं विश्रांती आहे ? देवा असं सौख्य आमच्या कपाळीं कुठलं ! दुःख आणि विंता यांनीं ज्याचं मन व्यापलं आहे, त्याला सौख्य कुठलं आणि निद्रा तरी कुठली ! (कपाळास हात लाऊन) दैव समजावयाचं दुसरं काय ! (थोडा वेळ स्तब्ध

राहून) बरं पण अशा विचारांत वेळ व्यर्थ घालून उपयोग नाही. महालांतही दुसरं कोणी नाही, तर दार बंद करून आपण आंत जावंच. (आंत प्रवेश करून, चंद्रसेनास निजलेला पाहून) अग वाई झोंप लागली वाटत !

चंद्रसेन—(चाहूल ऐकून डोळ्यावरील पांवलण काढून) कोण आहे रतिराज, (चंपकमालेस पाहून चपापून उठून) हं: कोण राजकन्ये, येवढ्या रात्रीं तूं कुणीकड !

चंपकमाला—कां बरं ? आपल्याला भेटायला मी येऊंच नये वाटतं ?

चंद्रसेन—वाहवा ! मला भेटायला आणि ही वेळ !

चंपकमाला—हो असठो ह्मणून ? आपल्या माणसाना केव्हांही भेटायला कांहीं नड आहे कीं काय ?

चंद्रसेन—ठीक ! (आपल्याशीं) ज्या करितां भीत होतां तें आलं व शेवटीं कपाळीं; आणि त्यांतून, आजच्या बोलण्याचा रंग निराळाच आहे ! उवड) तें खरं, पण मला भेटायला उद्यां दिवना वेळ नाही कीं काय ?

चंपकमाला—हो खरंच तें ! आजची संधी गेल्यावर उद्यां तें कुणाला भेटायचं ? उद्यां सकाळीं स्वारी येथून जाणारा ह्मणून ऐकलं ! खालीं तयारीही चालली आहे गडबडीनं.

चंद्रसेन—चंपकमाले उद्यांच जरी जाणार आहे तरीं तुला भेटल्यावाचून कां मी गेलों अतों ?

चंपकमाला—वाहवा ! एतून सर्वांबरोबर उभ्या उभ्या मलाही विचारून जायचं होतं वाटतं ? बरं पण आतां एकटंच कां जायचं तिकड !

चंद्रसेन—कां बरं एकटा कां ? रतिपाल आहे, शिवाय गडीमाणसं पुष्कळ आहेत.

चंपकमाला—तें खरं. ते रतिपालराव आणि तीं गडी-माणसं जरी पुष्कळ असलीं, तरी पण स्वतःचे आपण एकटेचना ?

चंद्रसेन—(हंसून आपल्याशीं) आलं बरं जवळ ! (उघड) हो तर मजबरोबर आणखी कोण बरं दुसरं येणार ?

चंपकमाला—वाहवा ! हणजे दुसरं कोणीच कां नाही आपलं इयं ? सुईमागं दोरा असायचाच; त्यानं बापड्यानं कुणीकडं बरं जावं ?

चंद्रसेन—वः ! राजकन्ये आज तुला भ्रांतीविंती तर झाली नाहीना ? असें भलभलतें काय बोलतेस ? सुई कोण, दोरा कोण, मला तर बुवा यांतलं कांहीं कळत नाही !

चंपकमाला—अहाहा ! ठीक ! किती तरी मेलं वेड पांघरायचं ! जसं कांहीं समजलं व नसेल ! हो कसं समजेल मन कुठं आहे जाग्यावर ! तें मेलं कुठं नाहीसं झालं आहे कोण जाणे ! लोकांचीं मनं मात्र हरणकरून त्यांना पाशांत गोवायचं आणि आपला मात्र अंत लागूं द्यावयाचा नाही ! बरंच आहे हें !!

चंद्रसेन—(आश्चर्ययुक्त) हं: ! आतां आलं माझ्या लक्षांत. एकून चंपकमाले ते तुझ्या मनांतले भलते विचार अद्यापी गेले नाहीतनां ? तर ते दिवशींचा माझा उपदेश सर्व व्यर्थच झाला हणावयाचा !!

(चंपकमाला त्याच्या जवळ जाते व तो मागें सरतो.)

चंपकमाला—हें काय आतां एवढी भीड कशाला धरणं

होत आहे ? प्रियकरा उपदेशाचं फळ कुठं ? ज्याचं मन जागी नाही त्याला तो आपला सारा उपदेश पालण्या घागरीवर पाणी ओतल्या प्रमाणं आहे ! अहाहा ! काय सांगू जसा एकादा जादूगार एकाद्या मनुष्याला भाऊन टाकतो, अथवा एकादा गारोडी आपल्या पुंगीच्या नादानं नागिणीला गुंगवून डोलऊं लागतो, तसं प्रिया हा आपला मुखचंद्र पाहिल्यापासून हें मन वेडावून या चरणीं जें एकदां लुब्ध झालं आहे तें जाग्यावर कुठं आहे ?

चंद्रसेन-हं: काय हें राजकन्ये, तुला वेड तर कागडें नाही ना ? काय हें भलभलतं बोलतेस !

चंपकमाला-काय सांगू! प्रियकरा उगीच भीत भीत कां ह्मणतां ? मी आपल्याला पाहिल्यापासून अगदीं वेडी होऊन गेलें आहे; मला दुसरं कांहीं सुचत नाही, जेवतांखातां, निजतां, वसतां, सारखी ही मनोहर मूर्ती माझ्या मनांतून हलत नाही! तर प्रिया घाना एकदां माझ्या वचनाला मान! मामासाहेबांच्या मनांतून तर हें फार दिवस आहे. फक्त मुहुर्ताचे दिवस येण्याचा अवकाश; तर प्रिया सांगा वरं या दीन अनाथ अबलेचे मनोरथ आपल्यावांचून कोण पुरविणार आहे ?

चंद्रसेन-छी छी! राजकन्ये काय हें भाषण! तूं पूर्वी किती विनयसंपन्न होतीस; आणि आज तुझी ती सारी मर्यादा गेली तरी कुठं? विचार कर कांहीं.

चंपकमाला-विचार कसला? इतके दिवस मामासाहेबांच्या बोलण्यावर विश्वास ठेऊन मी स्वस्थ होतें, मला खचित वाटलं होतं कीं, माझे हेतु परिपूर्ण होणार; पण आज संध्या-

काळचं आपलं भाषण ऐकल्यापासून मला कांहीं सुचेनासं झालं आहे. प्रिया माझ्या या आशाखूप वृक्षाचा जर मुळापासून उच्छेद होणार, तर आतां विनय किती वेळ बरं धरूं! आज संध्याकाळपासून आपली एकांतीं गांठ पडणार कशी, या विचारांत मी होतें, तों दैवयोगानं ही वेळ सांपडली. तर प्राणनाथ आतां किती बरं मनुष्याचा अंत पहावयाचा? खरोखर मी मेली आनंदांत मुहुर्ताचे दिवस कसे नखा बोटावर मोजीत होतें. काय सांगूं प्रिया आपल्यावांचून मला कांहीं सुचत नाही! माझ्या पुढील जन्माचं सुख किंवा दुःख हें सर्व या प्राणावर अवलंबून आहे. मामासाहेबांच्या कृपेनं मला कांहीं कमी नाही, पण काय करूं; ही कामव्यथा फार दुःसह आहे. त्या मेल्याची झडप एकदां कां या शरीरावर पडली, ह्मणजे कोणत्या तऱ्हेनं दुःख होतं ह्मणून सागूं? प्राणेश्वरा सुप्रास अन्न पुढं आणलं, तर तें मेलं नकोसं वाटतं, रात्रंदिवस झोप नाहींशी होते, त्यांतून थोडी लागली तर भयंकर स्वप्न पडतात. खरोखर प्रिया हा अति दुःखानं पोळलेला जीव पुढील सुखाची आशा आहे ह्मणूनच इतके दिवस तरी राहिला आहे. आतां आपण जर माझा अन्हेर कराल, तर मी पुढं काय बरं करावं! जा गडे किती तरी माणसाचा अंत पहावयाचा? (जवळ जाऊन) मी आपल्याला हात जोडून विनंति करतो कीं, ध्या एकदां मला पदरीं आणि ह्मणा आपलीशी. (आंगावर हात टाकते.)

चंद्रसेन—(तिला मागें सारून साश्चर्य आपल्याशीं) हं: ! काय चमत्कार आहे पहा ! ही कामव्यथा मोठी अनिवार्य खरी! एकदां कां तिच्या तडाख्यांत मनुष्य सापडलं ह्मणजे काय

ल्याची अवस्था होते? डोळे असून दिसत नाही, कान असून ऐकू येत नाही, मन असून विचार नाहीसा होतो, फारच कठीण ल्याची स्थिती अँ!! नाही तर हीच चंपकमाला किती सुगुणी, सुशील, मर्यादशील पण सर्व एकाकडे राहून काय हिची स्थिति झाली आहे पहा! (उघड) चंपकमाले असं करणं ला याग्य नाही.

चंपकमाला—प्रियकरा काय वरं यांत माझं गैर आहे ?

चंद्रसेन—(आपणाशीं) हं: ही अशानं ऐकत नाही; तर दुसरीच कांहीं तरी तोड काढली पाहिजे. (उघड) राजकन्ये तू क्षणतेस त्याप्रमाणं कसं वरं साजेल? किती झालं तरी तूं राजकन्या आणि मी एका सरदाराचा मुलगा, तुझी न माझी बरोवरी कशी वरं होईल. हल्लीं जरी तूं या स्थितींत आहेस तरी **जयनगर**चे राजेसाहेब आपल्या मुलीप्रमाणं तुजवर लोभ करितात; शिवाय मामासाहेबांचंही प्रेम तुजवर आहेच; ते लक्षावधी रुपये खर्च करून उद्या एखाद्या थोर राजपुत्राबरोबर तुझं लग्न करून देतील. आणि तेथें तुझे सर्व मनोरथ पूर्ण होतील. वेड्यासारखं मजसारख्या भिकाऱ्याला वरण्यांत काय वरं अर्थ आहे. मामासाहेब जरी पुष्कळ वेळां तसं बोलले तरी तो सर्व विनोद आहे.

चंपकमाला—पुरे मेळं या बोलण्यांत काय अर्थ आहे ? प्रिया मनुष्याचंनं आपल्या पराक्रमावर राज्य मिळवितात ? हे सर्व मुळचेच कां राजे आहेत ? तशांतून मी आतां कसली राजकन्या ! माझ्या बाबांचं राज्य गेलं, ते कुठं आहेत त्याचा ठाव ठिकाण नाही, आतां मी केवळ घातल्या अन्नाची आणि देतील त्या वस्त्रांची मालकीण झालें आहे. आपली स्थिति म-

नपरीस किती चांगली आहे ! असं असून व्यर्थ कां वरं मला हिणविता ? मी आपल्या मनास येत नाही असं पाहिजे तर ह्मणा ! पण प्रिया काय कळं हें मन मेलं वेडं आहे ! तें जें या चरणीं जडलं आहे, तें तेथून हालत नाहीं. मी आपल्याला शपथ देऊन सांगितें कीं, आपल्यावांचून जगांतील अन्य पुरुष मला पित्यासमान आहेत; तर प्रिया पुरे गडे आपला तो हेका. या मदनसंतप्त देहाला एकदां प्रेमालिंगन या. आणि म्हणा आपलीशी. किती तरी आतां चाळवण्या दाखवायाच्या. (आलिंगावयास जाते.)

चंद्रसेन—(मागें सरून विस्मरणानें) प्रियसखे:— अरे:— (स्तब्ध राहतो.)

चंपकमाला—अहाहा! धन्य झालें मी! प्राणनाथ पुन्हां एकदां तेच शब्द ह्मणा पाहूं ! देवा, किती तरी हे शब्द माझ्या मनाला आनंद देत आहेत ! आतां वाई माझ्या जिवांत जीव आला ! प्रिया बोला बोला पुढं काय तें.

चंद्रसेन—(आपल्याशीं) अरे ! मला भान न राहून काय वरं हें मी भलतेंच बोललों ! (उघड) हर हर ! राजकन्ये काय ही तुझी स्थिति झाली आहे ! केस काय विखुरले आहेत, पदर काय अस्ताव्यस्त झाला आहे, शुद्धीवर ये; काय हा बेहोषपणा !

चंपकमाला—(पदर सांवरून) प्रिया आतां इथं वरं कुणाला लाजायचं ? परकी कां कोणी आहे इथं ! आतां हा सारा देहच मी आपणास अर्पण केला आहे (आलिंगावयास पुढें सरते.)

चंद्रसेन—(रागानें) राजकन्ये विवेक कर; विवेक कर.

काय हा विषयांधपणा ! असं भलभलतं कृत्य करण्यास काय तू उद्युक्त झाली आहेस? हं: अशान कां माझं मन वळेल ? छि: चल दूर हो ! (तिला हातानें ढकलून) शहाण्यानं अशा ठिकाणीं शब्द टाकावा कीं, जिथं त्याचं साफल्य होईल.

चंपकमाला—(डोळ्यास पाणी आणून) नका हो नका अशी मला दूर लोटूं ! हर हर प्राणनाथ माझी कांहींच का हो आपल्याला दया येत नाही ! हाय हाय ! महाराज एकून या **चंपकमालेनं** सारा जन्म दुःखांत काढावा असं आपल्या मनांत आहेन ? अग आईग आतां मी काय करूं !! हे आई अहो बाबा तुझी कुठं हो मला सोडून गेला !! शिव शिव देवा आतां ही दीन दासी निराधार झालीना (रडूं लागते).

चंद्रसेन—(आपल्याशीं) अरे! ही तर मोठ्यानें रडूं लागली, आतां काय करावं ! (उघड) राजकन्ये खालीं जर हे ऐकूं गेलं तर काय वरं ह्मणतील? नको नको व्यर्थ शोक कां करतेस ? तुझी सर्व आशा निर्फळ आहे. ह्या प्राणाचा धनी आतां मी नाही. असा नियम आहे कीं, जिकडे मन तिकडे इंद्रियें आणि जिकडे इंद्रियें तिकडे हा देह. तुझ्या अशा कोणत्याही कृतीनें हें मन वळणार नाही. तर व्यर्थ दुःख न करितां स्वस्थ रहा. उद्या पहा राजेसाहेब तुला उत्तम वर पाहून देतील, मग तुझं हें सर्व दुःख नाहीसं होऊन तूं आनंदांत राहशील. नंतर तुला माझी आठवण सुद्धां होणार नाही.

चंपकमाला—(कपाळास हात लाऊन) हाय हाय ! नशीब माझं ! प्रियकरा आतां कुठलं हो या अभागणीचें कपाळीं सौख्य आलं आहे ! जोपर्यंत हा जीव आहे तोपर्यंत ही मूर्ती कां

हलणार आहे या हृदयांतून. छी: त्याचं नांवच नको. झालं आज माझ्या सर्व संसारसुखावर पाणी पडलं. आतां हा प्राण आहे तों आपल्या विरहानं झिजून झिजून शेवटीं प्रिया प्रिया असें ह्मणतां, म्हणतां एके दिवशीं त्या कामाग्नित या प्राणाची आहुति पडणार आहे ! (कांहीं वेळ स्तब्ध राहून सुसकारा टाकून आपल्याशीं) देवा, आतां मी कायरे करूं ! अरे अरे आतां या माझ्या स्वरूपाची, तारुण्याची, तशीच जन्माची माती होणारना ! (उघड) मग नाहीच ना माझी दया येत ! मी हात जोडून विनंति करते कीं, नकाच या दीन दासीचा मनोभंग करू !

चंद्रसेन-नको नको आतां व्यर्थ आर्जव करूं. तुझं बोलणं मी कधीही मान्य करणार नाहीं. व्यर्थ जिवाला त्रास करून घेऊं नको; हां हां ह्मणतां हे दिवस जाऊन पुढं तूं सुखी होशील. (खिडकींतून बाहेर पाहून) अरे ह्या पहा दिशा फांकल्या ! आतां निजून उपयोगीं नाहीं ! (स्तब्ध राहून ऐकल्यासारखे करून) वाहवा ही रतिपालाची गडबड ऐकूं येत आहे ! स्वारी आज निजलीच नाहीं वाटतं ! आतां खालीं जाऊन आपणही तयारी करावीच, (उठून खालीं जातो.)

चंपकमाला- (खिन्न मनानें आपल्याशीं) शिव शिव देवा ! आतां मी हा सारा जन्म कसारे घालऊं ! हरहर ! चंपकमाले तूं अशी दुर्दैवी जन्माला तरी कशाला आलीस ! (कपाळास हात लाऊन) नशीब समजावयाचं दुसरं काय ? (कांही वेळ स्तब्ध राहून रागानें.) अहारे निर्दया; तूं आपला हेका शेवटीं सोडला नाहीसनां ? अरे अरे किती कठोर अंतःकरण हें ! इतका वेळ केलेली माझी विनवणी ऐकून एखाद्या पाषाणालासुद्धां द्रव आला असतां, पण चांडाळा तुला कांहींच

वाटलं नाहोना ! कुचल्याचीं फळं वाहेळून किती चांगली दिसतात, परंतु आंत प्राणघातक विषानं भरलेलीं असतात, त्याप्रमाणं तुझं बाह्यस्वरूप जितकं मोहक आहे, तितकं तुझं अंतःकरण किंरे दुःष्टा कठीग आहे ! (बोटें मोडून) मेल्या माझा हा असा घात करून, मला धाय धाय रडायाला लाऊन, तूं मात्र आनंदानं सौख्य भोगणार काय ? ठीक आहे ही नांवची चंपकमाला आहे पाहून घेईन. (कांही वेळ स्तब्ध राहून विचार करून) चला आतां येथून लवकर कोणाला नकळत आपली सुटका होण्याची तजवीज केली पाहिजे, मग; मी आहे आणि तो आहे.

(रागानें निघून जाते.)

अंक पहिला समाप्त.

अंक २.

प्रवेश १ स्थळ-विलासपूरच्या राजवाड्यांतील
कमलेचा महाल.

(विचारांत निमग्न कमला बसली आहे व आनंदी जवळ उभी आहे.)

कमला-(आपल्याशीं) अजून कां बरं स्वारी आली नाही? मला तर त्यांनां केव्हां भेटेनासं झालं आहे! काय करावं अलीकडं मेलं कांहीं करमेनासं झालं आहे ! हं: ह्मण आहे ती खोटी कां ? 'कीं मन चिंती तें वैरी न चिंती'! काय मेला चमत्कार आहे परवापासून नानातऱ्हेच्या विचारांनीं मन कसं घोंटाळून गेलं आहे ! एकदां वाटतं कीं त्यांचं आणि माझं वचन झालं आहे, त्यांत अंतर येणार नाही, आणि एकदां वाटतं कीं, काय नियम चारदेश फिरतां फिरतां एकाद्या नाजूक ठिकाणीं जर मन गुंतलं तर माझी आठवण कशांनं होणार ? आणि उगीच माझं मन कशाला दुखवावं ह्मणून आजच्या पत्रांत मला अश्वासन दिलं नसेल कशावरून ? असे एक एक आणि दोन दोन, मेले हजारो विकल्प मनांत येतात ! (कांहीं वेळ स्तब्ध राहून) पण नाही, माझं मन मेलं कितीतरी अविश्वासी ! हं: वेडे कमले उगीच कां बरं ह्या तुझ्या भलभलत्या कल्पना ? जन्मापासून सहवास असून हीच कां तूं त्यांची

परीक्षा केलीस ? छीः असं कधीं होणार नाही ! जें एकदां वचन झालं तें कधींही फिरावयाचं नाही.

आनंदी—हं ! ताईसाहेब काय वरं मेळ्या भरुत्यासलत्या कल्पना मनांत आणून एकट्याच वेड्यासारख्या सदां विचारांत निमग्न असतां ?

कमला— नाहींग उगीच आपलं कांहीं तरी मनांत येतं. पण गडे अजून कसं वरं येणं झालं नाही ?

आनंदी—हें काय ताईसाहेब ज्या त्या गोष्टीचा उतावळीपणा किती हा ! नुकतंसं कुठं सकाळीं पत्र आलं नाही तें इतक्यांत क्षणे कसं वरं येणं होईल ?

कमला—किती दिवस वाई तिकडच दडी दिली आहे तरी ? दीड वरीस तर होऊन गेलं ! नित्य उठून आई शंभरदां आठवण काढते; तुला ठाऊक नाही कां ? इथं असतानां जर एकादे दिवशीं शिकारीला जायचं झालं, तर आह्माला किती वरं अवघड होई ? त्या वेळीं तुझी सर्व आमची थट्टा सुद्धा करित होता ? पण आतां तिकडच्या ध्यानीं मनीं तरी आहे कां तें ? स्वारी काय जिकड रंगली तिकड रंगली.

आनंदी—हे पहा ताईसाहेब मनुष्य गांवाला गेलं, क्षणजे कमीजास्त दिवस तिकडं लागायचेच.

कमला—काय करावं ? आपल्या आवडत्या माणसाच्या वियोगाचे दिवस घालविणं मेळं फारच कठीण ! मला तर ते कधीं येतीलसं झालं आहे ! कारण आमचा उभयतांचा संबंध व्हावा असं बाबांच्या मनांतून नाही, हें तुला माहीत आहेच. त्यांनीं तिकड निराळ्याच खटपटी चालविल्या आहेत. एक मला अनुकूल आहे क्षणून तिजवर सर्व भार टाकून

मीं स्वस्थ आहे. पण कायग ते आतां मोठे दिसत असतील नाही बरं ?

आनंदी—आतां काय तार्ईसाहेब पुसतां ? आधिच मनो-मोहक सुंदर स्वरूप, त्यांत ती तरुणपणाची झांक ! आपल्या नाहीं कां स्वरूपांत फेर झाला ? मनुष्य आपल्या तारुण्याच्या बहारांत आलं ह्मणजे त्याचं तेजच कांहीं निराळं होतं ! आपल्याला बरीक ते आतां एकाएकी ओळखायचे नाहींत.

कमला—हं: कांहीं तरीच आपलं तुझं ! अने अग वेडी तर नाहीस ना तूं ! रात्रंदिवस मूर्ती कशी या हृदयांत साठ-विली आहे आणि मी कां ओळखणार नाहीं ! पण आतां बाई त्यांच्या पुढं उभं रहावयाला, तसंच बोलाय चालायला मला लाज वाटेल ! कारण आधिच तें मनोहर स्वरूप त्यांत विजयश्रीचं तेज ! खरोखर मला बाई तिकडं पाहतांच कसंच वाटेल !

आनंदी—वाहवा ! हें काय बोलतां तार्ईसाहेब ! आपल्या माणसापुढं उभं रहावयाला, बोलाय सवरायला लाज ती कसली ? त्यांतून आपली आज नव्यानं कां ओळख व्हाव-याची आहे ?

कमला—तसं नव्हे ग पूर्वीचे लहानपणचे दिवस होते, अरे जारे सुद्धां आधीं एकमेकाला ह्मणत होतो; पण आतां आपल्या हातून तसं वागणं कसं बरं होईल ? खरच गडे बाळपणचे दिवस सुखाचे खरे ! जरुं जसं मनुष्य मोठं होतं जातं तस-तसे नानातऱ्हेचे उपव्याप आणि काळजी मेली मागं लागते, तसं कांहीं बाळपणीं आहे कां ?

आनंदी—तें खरं पण तरुणपणीं जीं सुखं आहेत, त्यांचा

वाळपणीं कसा बरं अनुभव येणार ! याकरितां प्रत्येक स्थितीचा अनुभव मनुष्यानं घेतलाच पाहिजे.

कमाल—(स्मित हास्य करून आळस देऊन) बरं असो, दिवस अजून दोन तास आहे. आतां वेळ जाण्याला काय बरं करावं ? (आठवलेसे करून) आनंदी काल त्या जरीच्या चोळीवर कलाबतूची वेलवूट काढतां काढतां तशीच राहिली आहे, दे बरं ती आणून ती पुरी तरी करूं दे ! काय करावं अलीकडं कशावरच चित्त लागत नाहीं.

आनंदी—जी सरकार ! (कशीद्याचं सामान व चोळी आणून देते.)

(कमला कशीदा काढीत बसली आहे तों महालाच्या दारांत वासंतिका प्रवेश करते.)

वासंतिका— (आपणाशीं) हं: एक एक मनुष्यच मेळं चमत्कारिक असतं ! हा काय बरं राजेसाहेबांचा हेका ? ताईच्या आणि माईसाहेबांच्या मनाला जर तो चंद्रसेन येत आहे, तर ह्यांनीं कां बरं मोडा घ्यावा ? खरंच जर पाहिलं तर माझ्या भाऊरायासारखा वर ताईला सारी पृथ्वी धुंडाळली तरी मिळावयाचा नाहीं; पण काय करावं उपाय नाहीं. आतां मी माईसाहेबाकडून आलं, त्यांनीं या कामीं आपल्याकडून होता तितका प्रयत्न केला, पण तो व्यर्थ झाला. राजेसाहेबांचं मन कांहीं वळत नाहीं; तेव्हां मला त्यांनीं कांहीं तरी युक्तीनं ताईचं मन वळऊन, देशोदेशींच्या आलेझ्या राजपुत्रांच्या तसविरतिंन एकादा वर पसंत करण्यास सांगितलं आहे; पण मी कसं बरं करूं? भाऊ आह्वांला परकी कां वाटत आहे? तो मी आणि ताई लहानपणापासून एके जागीं वाढलों?

त्याचं प्रेम तर मजवर कसं थोरल्या बहिणीप्रमाणं आहे, आणि घरांतून तरी जें कांहीं जिवस्यकंठस्य आहे तें पुसूं नका ! तेव्हां भाऊरायाला आपल्याकडून होईल ती मदत करावयाची सोडून, अशी गोष्ट करणं बरोबर आहे कां ? (थोडा वेळ विचार करून) पण आधीच कशाला त्या मेव्या भलत्या-सलत्या कल्पना ? अगोदर ताईकडचा रागरंग पाहून मग पुढं काय तो विचार ! (महालांत येते.)

आनंदी—(वासंतिकेस पाहून) ताईसाहेब आकासाहेबांची स्वारी आली.

कमला—(उठून) अग बाई आकासाहेब कां ? या या. आज फार दिवसांनीं कुणीकड वाट चुकलां ? बसा. (दोघी बसतात.)

वासंतिका—हं खरंच आहे ! तुमचं मनच तुझाला कुठे चुकऊन गेलं आहे, त्यानं हें असं व्हायचंच. यांत नवल तें काय ?

कमला—वाहवा ! ह्मणजे मी आपलं खोटं व बोलतं वाटतं ! आज पंधरा दिवसांत हीच न आपली स्वारी इकड येत आहे ?

वासंतिका—हो खरंच आहे ! पंधरा दिवसांत ही पांचवी खेप ! तरी पण आज ही स्थिति, उद्यां एकाद्या थोर राजपुत्रा-बरोबर लग्नविघ्न होऊन राणीसाहेब झाला, ह्मणजे तर आमच्या सारख्यांची दादच लागणं कठीण ! पण बाईसाहेब थोडीशी आठवण तरी करा, परवाचे दिवशीच न तिकडून आलेलं पत्र मी आपल्याला दाखविलं ? बाई आनंदी तुला तरी आहे कां स्मरण ? नाहींतर काय तुम्हींही थोरान्नवळच्या बायका !

आनंदी—(किंचित हंसून) हो मला आठवण नसायला काय झालं अक्कासाहेब ?

कमला—हो हो, खरंच गडे आतां माझ्या ध्यानांत आलं! अक्का किंनई काय असेल तें असो, मला बाई आतांशा आठवणच राहीनाशी झाली आहे!

वासंतिका—(हंसून) हो ह्यातारपणच झालं आपलं आठवण कशानं राहणार ? असो त्यांत तुजकड काय आहे ? हे सारे खेळ या वयाचे आहेत. वरं पण जयनगराहून कुणी आलं कां ?

कमला—हो आज सकाळींच तिकडून पत्र आलं, त्यांत तुलाही लिहिलं आहे. बहुतकरून स्वारी उद्यां येण्याचा संभव आहे. अने ते पत्र आण वरं !

आनंदी—जी ताईसाहेब. (पत्र आणून वासंतिकेजवळ देते.)

वासंतिका—(पत्र वाचून उलटते) हें खालीं काय लिहिलं आहे? हेंचि पत्रीं तीर्थस्वरूप सौभाग्यवति परम प्रिय भागिनी अक्कासाहेब यांचें चरणीं बालकाचा साष्टांग नमस्कार तुझीं सर्व माझ्या ममतेवीं तेथें आहांतच; तेव्हां माझं हित करण्या-विषयीं लिहावयास नको. आपल्या दर्शनाकरितां मी उदईक एथून निघतो. कळावें वरं पण ताई मी तुला कायसं विचारणार होतें. (आठवण करून) हो महाराजांनीं सांगितल्यावरून प्रधानजींची स्वारी तुला वर पाहण्याकरितां गेली होती, ती कालच आली क्षणें; त्यांनीं बरींच स्थळं पाहिलीं आहेत आणि त्या त्या राजपुत्रांच्या तसबिरीही आणल्या आहेत असं ऐकलं; तूं पाहिल्यास कां त्या ?

कमला—छे बाई मला कांहींच माहीत नाही. आणि मला करायचं आहे काय त्या पाहून ?

(इतक्यांत एक जासूद तसविरी घेऊन येतो.)

जासूद—(मुजराकरून) सरकार ह्याराजांनीं ह्या तसविरी बगुनशानीं पसंतकरून्यापाईं आपनाकड द्याया सांगितल्यात. (तसविरी आनंदीजवळ देतो) येतो साहेब. (जातो.)

वासंतिका—आनंदी घे वरं त्या इकड पाहूं.

(आनंदी तसविरा वासंतिकेजवळ देते)

वासंतिका—[त्यांपैकीं एक तसवीर हातांत घेऊन पाहून] ही कुणाची वरं तसवीर ? (तसविरी खालचें नांव वाचून) हे सुवर्णपुरचे राजपुत्र चंद्रशेखर. वाहवा ! (कमलेस) अग ताई पहा तरी इकड; (कमला तोंड फिरविते तें पाहून) अहाहा ! हें काय ? तोंड कां फिरविलंस ?

कमला—(तिरस्कारानें तिचा हात झिडकाऊन) असूं-देत ग मेल्या; त्यांत काय पहावयाचं आहे ? (दुःखाचा सुसकारा टाकून आपणाशीं) हर हर देवा ! आतां माझी आशा निर्फळ होणारना ? ज्याला मी आजवर भीत होतें, तेंच शेवटीं कपाळीं आंलन ! एकून आईचे सर्व प्रयत्न व्यर्थ गेले अँ ! खरंच ती तरी बापडी काय करील ! मी तरी आतां लाज सोडून बावांना सांगूं कां ? हं : पण काय उपयोग ! तिकड शब्दसुद्धां काढण्याची पंचाईत ! देवा आतां मी काय रे करूं. (रडूं लागते.)

वासंतिका—(कमलेच्या खांद्यावर हात टाकून) अग बाई इतक्यांत डोळ्याला पाणी आणावयाला काय झालं ! (तिचे डोळे आपल्या पदरानें पुसून) उगी माझी बया ! ज्या वयांत जें सौख्य पाहिजे, तें नसलं ह्मणजे वाईट वाटायचंच;

वाईट कां आहे ? यापरीस चंद्रसेनांत तें अर्धांक काय आहे ?

कमला— अक्का, अग उगीच कशाला हे वेड्याचं सोंग घेतेस ? तुझ्या ध्यानांत नाहीं कां तें स्वरूप ? त्याशीं ताडून पहा ह्मणजे खातरी होईल ; मला कशाला पुसतेस ?

वासंतिका— (आपल्याशीं) अहाहा ! आतां मी काय बोलूं ! माझ्या चंद्रसेनाची सर कोणाला तरी येणार आहे कां ? पण उपाय काय ? (उवड) तूं काहीं ह्मण पण मला किंनई वाई हा वीरसेन चांगला दिसतो.

कमला— अहाहा ! हेंच कां तें शहाणपण ! आतां तसं नको; हातच्या कांकणाला आरसा कशाला पाहिजे ? अने आण ग त्या माझ्या वारद्वारति पलंगाजवळ तिकडून आलेली तसवीर ठेवली आहे ती

आनंदी— तिकडून कुठली ताईसाहेब, ती आपण काढलेलीन ?

कमला— (हंसून) मेलं जास्त किती बोलावं ? होहो तीच. जा आण पाहूं ?

(आनंदी तसवीर आणून वासंतिकेजवळ देते.)

वासंतिका— (तसवीर पाहून) शाबास ताई ! इतकी कां तरबेज झाली आहेस तूं या कामांत ? मला नव्हतं ठाऊक ! कधीं काढलीस ही ? मी नव्हती वाई पाहिली कधीं ?

आनंदी—बरेच दिवस झाले काडून. रावसाहेब तिकडं गेल्यापासून, ताईसाहेबांच्या मनाला कर्मणूक होण्याला काय तें हेंच साधन आहे.

वासंतिका—(पुन्हां तसविरीकडे पाहून) अगदी हुवे-
हूब निघाली आहे ! (आपल्याशीं) हं; आतां मी काय बरं
बोलूं ? अहाहा ! काय तो वर्ण, काय तो हसतमुख चेहरा,
ढोळ्यांत पाणी किती, आणि गुण तरी काय सांगू ! असले
हजारो राजपुत्र माझ्या भाऊरायावरून ओंवाळून टाकावे.
खरोखर धन्य ती त्याची माता की, असलें अनुपम रत्न
प्रसवली ! (स्वस्थ वसते.)

कमला—(वासंतिकेच्या खांद्यावर हात टाकून) कां
अक्कासाहेब बोला, आतां कां तोंड मिटलं ?

वासंतिका—गडे प्रसंगालाच गोष्ट आली, आतां मी काय
बरं बोलूं ! खरोखर अशी कोण वाई पुण्यशील असेल की,
जिनं मागल्या जन्मीं हरतालिका चांगल्या पुजिल्या अस-
तील तिलाच हा वर प्राप्त होईल !

कमला—अग एक राज्यच काय तें कमीन ? मला वाई
त्या राज्याची नाही, संपत्तीची नाही, कशाची आशा नाही.
एक माझ्या मनासारखं होऊन आर्ही जरी गरीबस्थितींत
असलों तरी पुरवळं ! एक मनुष्याच्या अंगीं पराक्रम असला,
ह्मणजे कांहीं कमी नाही ! परवा दहा हजारांची नाही कां
जाहगीर मिळाली ? मेळं राज्यच कशाला पाहिजे ? पण
अक्कासाहेब मला वाई तुमचा चमत्कार वाटतो, पत्रांत तर
तिकडून किती आगत्यानं पण लिहिलं आहे ! मला वाटतं
मधापासून तुम्ही जें बोलत आहां तें सारं तिकडच्या ममतेचंच
लक्षण वाटतं ! बरं आहे, आल्यानंतर मी सर्व सांगतें.

वासंतिका—(हंसून तिच्या गळ्यास मिठी घालून) छे
गडे, एवढं मात्र करू नको हो ! माझ्या गळ्याची शपथ

आहे तुला ! नाहीतर कांहीं तरीं भलतंच करशील ! मीं तर मनापासून रात्रंदिवस तेंच इच्छीत आहे; पण बाई त्याला विघ्नं आहेतन ! मला तर मोठी काळजी पडली आहे, कीं हें सिद्धीस जाणार कसं.

कमला—हें पहा त्याची कांहीं काळजी नको करायला. आईच्या मनांतून हें आहे आणि ती सारं तें जमविण्याच्या तंत्रांत आहे.

वासंतिका—वरं बाई, देव करो, आणि एकदाचं हें शेवटाला जाऊन तुझाला सोन्याचे दिवस येवोत ह्मणजे झालं दुसरं काय !

कमला—कांहीं होवो तुला मी आपला निर्धार सांगतें, वरीन तर त्यांनाच; नाही तर हा जीव ठेवणार नाहीं.

वासंतिका—नको बाई संध्याकाळच्या वेळीं असं भलभलतं बोलूं ! वरं चल आज आमच्याच घरीं; रात्री रहा आणि उद्यां ये परत. (उठून) चला; मला माईसाहेबांना भेटायचं आहे.

कमला—(उठून) चल तर आईला विचारून मग जाऊं ! (निघून जातात.)

प्रवेश २.

स्थळ विलासपूरच्या राजवाड्यांतील राणीचा महाल.
(इंदुमति आणि गजरा प्रवेश करितात.)

इंदुमति—गजरे, अजूनी हरपाळजी कां वरं आले नाहीत? आज प्रहर रात्रीं येतों असं सांगितलं होतं. आतां किती वरं वाजले असतील ?

गजरा—आतां ह्याच सात वाजल्या, इतक्यांत येतील बाई-साहेब.

इंदुमति—चंद्रसेन बाळाचं पत्र काल आलं. बहुतकरून उद्यां दोन प्रहरीं तो इथं येईल ! (कांहीं वेळ स्तब्ध राहून आपणाशीं) हं: देवा आतां मी काय वरं करूं ! मला वाटलं होतं कीं, वासंतिकेच्या सांगण्यानं कमलेचं मन वळेल ! पण ती वेडी कां आहे ! तिला वरं वाईट सारं समजतं आहे ! पण माझी आपली वेडी समजूत ! (हातांतील पत्राकडे पाहून) बाळानं काय लिहिलं आहे? “ सर्वस्वी माझं कल्याण करणार आपण आहांत, तेव्हां मी जास्त काय लिहूं” हो समजले बाळा तुझा हेतु ! खरंच आहे. तो आणखी उघड काय लिहील ! त्याचा सर्व भरंवसा मजवर आहे; हो लहानाचा थोर मी त्याला केला, तेव्हां मजवांचून त्याचा कोणताही हट्ट पुरविणार दुसरं कोण वरं आहे ! पण त्याचा हेतू पूर्ण व्हावा कसा ! (सुसकारा टाकून) आतां एक उपाय राहिला आहे, तेवढा करून पहावयाचा ! (उघड) कायग गजरे कमला वासंतिकेच्या घरून आली नाहीं न अजूनी ?

गजरा—नाहीं बाईसाहेब आतां रात्रीं कसच्या येतात, उद्यां येतील.

इंदुमति— (विस्मयानें) हं: काय करावं या छांदिष्टपणाला ! काल ह्मटलं तूंच कशाला जायला हावीस तिकडं, तिलाच इथं ठेऊन घे क्षणजे झालं ! पण ज्याचं नांव तें, कांहीं केल्या ऐकेना ! मला तर सध्यां असं झालं आहे कीं, कोणीकडून तरी ती सुखी असो ! आतांशा जी तिला आपल्या

लगाची काळजी लागली आहे, ती कांहीं पुसू नका! वाळून वाळून अगदी अशी झाली आहे!

गजरा- खरंच आहे बाईसाहेब; त्या लहान कां आहेत? आतां त्यानं सर्व कळं लागलं आहे.

इंदुमति-(पदरानें तोडांवरील घाम पुसून) आज बाई उकाडा तरी किती होत आहे हा ! हुश्र ! गजरे वारा तरी घाल अंमळ !

गजरा-जी सरकार. (पंखा घेऊन वारा घालते.)
(इतक्यात काठी टेंकीत टेंकीत हरपाळ द्वारावाहेर येतो.)

हरपाळ-(आपल्याशीं.) हुश्र ! राम ! राम ! राम ! देवा हा नोकरीचा पेशा बेटा फारच वाईट ! हं ! ह्मणं आहे ती खोटी कां; कीं, “कोणी कोणाचा होऊं नये चाकर आणि कोणी कोणाची होऊं नये बाईल”! पण एक मनुष्य द्रव्य-लोभांत गुतलं म्हणजे हा त्रास असावयाचाच ! ही माझीच स्थिति पहा ! जिवाला सुख म्हटलं तर काडीमात्र नाही ! ही दरवारस्थिति अशी झाल्यानं, जीव सदां धुगधुग्यांत असतो. कोणत्या वेळीं काय प्रसंग येईल कोण जाणें ! बस पुरे; आतां मिळाविली ! एकदांचा या सर्वास शेवटचा रामराम करून एकाद्या पुण्यक्षेत्रीं जाऊन हरी हरी म्हणत बसावं हें वरं ! (कांहीं वेळ थांबून) आज राणीसाहेबांनीं कशाला वरं मला बोलावलं असाव ? असो आतां भेटलों म्हणजे काय आहे तें समजेल. (दारांतून वांकून पाहून) कोण आहे गजराबाई सरकारस्वारी काय करीत आहे ?

गजरा-(त्यास पाहून) यावं. आपलीच वाट पहात आहेत. (इंदुमतीस) सरकार हरपाळजी आले आहेत.

इंदुमति—यावं हरपाळजी वसा. आताशां फार दिवसांत इकडं कुठं आला नाहीं.

हरपाळ—मी काय ! सरकारच्या पायाचा नोकर, हजरच आहे पाहिजे तेव्हां ! हल्लीं थोडी कामाची दगदग जास्त पडते, त्यानं जीव अगदीं दमून जातो आणि वयाच्या मानानं शक्तीनंही सोडलं ! ह्मणून आपला स्वस्थ घरांचि असतो झालं.

इंदुमति—खरंच आहे ! आतां दिवस कां हे आपले काम करण्याचे ? पण मला वाई एक मोठं समाधान वाटतं, कीं त्या बलबलपुरींत सध्यां जुन्यापैकीं काय ते तुझींच आहांत एकादी विचाराची गोष्ट सांगायला !

हरपाळ—हं; काय सरकार ! कोण पुसतं आतां आहंला ! ते रणदेव कारभारी, ते शंखपाळ खजीनदार, ते नारायणप्रसाद न्यायाधीश, अशी एका पेक्षां एक मुत्सदी मंडळी मिळाली आहे; त्यांत मी ह्मणजे कोणत्या झाडाचा पाला ! पण कळावर नजर देऊन परमेश्वर चालवील तोंवर कसे तरी दिवस काढायचे झालं ! दुसरं काय ?

इंदुमति— (सुसकारा टाकून) हं; आतां काय मेलं कोणी अडपतं न दडपतं ! करायचं काय ! संग्रामसिंहजी हेते तोंवर ठीक होतं सारं ! कांहीं तरी दाव होता.

हरपाळ—हं; त्यांची गोष्ट कशाला पाहिजे ? त्यांचा माझा फार दिवसाचा लोभ; तसा मनुष्यच होणं नाहीं. शूर तसाच, वजनदार तसाच, दयाळु तसाच, नीतिमान तसाच, काय सांगूं सरकार, तें एक रत्नच होऊन गेलं !

इंदुमति— आह्मांवर थोडे कां उपकार आहेत त्यांचे ! हे

सारं राज्य त्यांच्या खटपटीनं आह्मांला मिळालं ! त्यांनी त्या वेळीं हरतन्हेनं मदत केली, ह्मणूनच आमचे पाय धाव्याला लागून, हे दिवस आमच्या नजरेस पडले ! नाहीतर कित्येक दिवस रानावनांतून नाही अन्न, नाही पाणी, असा मेला हिंडतां हिंडतां जीव बेजार झाला होता ! बरं पण काय हो आतांशा मेल्या इतक्या खटपटी काय चालल्या आहेत ! वरचेवर स्वाग्या जातात कोणीकड ?

हरपाल- (चकित होऊन इकडे तिकडे पाहून) सरकार जरा गैररावता असावा, कारण हल्लीं भितीस सुद्धां कान झाले आहेत !

इंदुमति- हो तुम्ही ह्मणतां तें कांहीं खोटं नाही. दिवसच तसे आले आहेत. (दासीस) गजरे तें दार वंद कर बरं.

गजरा- जी सरकार. (दार वंद करते.)

हरपाल- काय सांगूं साहेब हल्लीं तिकडच्या संबंधाची गोष्ट बोलणं ह्मणजे जीव कसा थरतांप भितो ! (तोंडास पदर लाऊन हळूच) हिराचंद्र या नांवाचे एथें एक लक्षाधीश सावकार आहेत. त्यांची कन्या सासरीं जात असतां, मध्येच छाप घालून धरून, चतुरंगगडावर प्रतिबंधांत ठेविली आहे; आणि ती यानां अनुकूल होत नाही ह्मणून नित्य तिचा अत्यंत छल मांडला आहे ! वरचेवर महाराजांचे मुक्काम तिथेंच होत असतात. हल्लीं तरी स्वारी तेथेंच आहे. जाऊंदे सरकार त्याचा जास्त विचार करण्यांत अर्थ नाही, कोळसा जितका उगाळावा तितका काळाच.

इंदुमति- (दुःखाचा सुसकारा टाकून) शिव शिव ! हरपालजी ! खरंच कांही हें ? (डोळ्यास पाणी आणून) आतां

काय करावं या कर्माळा ! मला तर असं झालं आहे कीं, नको नको देवा हा जन्म नको ! एकदांचे झटदिशी डोळे झांक म्हणजे मिळविली ! हं:, आतां हे दिवस कांहो असं करायचे ? काय हा अनर्थ !

हरपाळ—नका नका बाईसाहेब ! असे दुःष्ट शब्द उच्चारुं सुद्धा नका ! हें पहा, एक आपण आहांत, म्हणून दुःखांत सुख मानून आम्हीं कसेही दिवस काढीत आहों; आणि अजुनी आपलं काय झालं आहे ! आपल्या ताईसाहेबांचं लग्न व्हावयाचं आहे. पुढं त्यांना मुलबाळं व्हावयाचीं, आणि इतक्यांत आपले हे काय भलते विचार !

इंदुमति—हो बरीच गोष्ट निघाली. कमलेचं लग्न यंदा करावं ह्मणतें, पण काय करावं तिच्या योग्य चांगलं स्थळ एक सुद्धां नाहीं. मोठी बाई पंचाईत आली आहे.

हरपाळ—वाहवा ! सरकार आपल्या सारख्यांना याची कसली पंचाईत ? स्थळाकारितां लांब कशाला जायला पाहिजे ? तें तर आपल्या जवळच आहे ; आणि सरकारच्या मनांतही रावसाहेबाना ताईसाहेब देण्याचा विचार फार दिवसांपासून आहे. तशांतून तें स्थळ मनास येतच नसेल, तर कारभारी-साहेबांनीं पांच चार स्थळं पाहिलीं आहेत ह्मणून ऐकलं आहे; त्यांतलं एकादं पसंत करावं ह्मणजे झालं.

(इतक्यांत प्रवासी पोषाखानें चंद्रसेन प्रवेश करतो.)

चंद्रसेन—(आपणाशीं) काय चमत्कार आहे पहा ! मनाला कोणत्याही गोष्टीची अति उत्सुकता असली, ह्मणजे फारच विलक्षण स्थिति होते. हं:, काल सकाळीं मी जयनगराहून निघालों तो आज एथें सत्तर कोसावर तयार ! केवढी

मजल ही ! बरोबरचे लोक अद्यापी येतच आहेत. माझ्या प्रियसखीला व माईसाहेबांना केव्हां भेटेनसं झालं होतं ! पण येथे येऊन शोध करितों, तों ती कालपासून अक्काचेच घरी आहे ! मी आल्याची बातमी कळविण्याकरितां मनुष्य पाठविलाच आहे. आतां ती येईल. हं, तिला कुठला दम ! तोंवर आपण माईसाहेबांना तरी भेटावं. (महालाच्या दाराजवळ येऊन) अरे पण हें दार बंद कां बरं ? (कानोसा घेऊन) आंत कोणसं बोलत आहे. बरं आपण कांहींवेळ येथेंच उभे राहूं. (स्तब्ध उभा राहतो.)

इंदुमति—हरपाळजी मी तुमच्या बोलण्याचा सारा हेतू समजलें. माझ्या मनांत कमला चंद्रसेनालाच द्यावी असं आहे ! पण काय करूं? तिकडच्या मनाला आलं पाहिजेन !

चंद्रसेन—अरे ! माईसाहेब हरपाळजीशीं माझ्या लग्नाविषयीच बोलत आहेत ! (पुन्हां कान देतो)

हरपाळ—वाहवा ! माईसाहेब आपल्या मनांत जर चंद्रसेनरावसाहेबांना माईसाहेब द्याव्या असं आहे, तर ते महाराजांना कां पसंत पडणार नाहीं ?

चंद्रसेन—(आपल्याशीं) मला तर हें माहीत आहेच. महाराज अनुकूल नसायचेच !

इंदुमति—(चिंताक्रांत मुद्रेनें) तुझाला काय सागूं हरपाळजी आतां ते कां पूर्वीचे दिवस आहेत ? हल्लीं मी ह्मणजे केरापलीकडं झालें आहे ? माझं काय चालतं आहे ? मागं एकदां ही गोष्ट काढली होती, त्यावेळीं सागणं झालं कीं, “आह्मी असल्या भिकाऱ्याशीं संबंध करून, आपल्या अब्रूला कधींही बद्धा लावणार नाहीं. खबरदार पुन्हां असें बो-

लणें काढशील तर ” पण मेली या आंतड्याला लाज कुठं आहे ! परवा आणखी एकदां गोष्ट काढली, तो बाई एक एक डोळा मजवर असा (हातानें दाखऊन) करणं झालं ! ते-व्हांपासून मी तर बाई हें बोलणंच काढायचं सोडलं.

चंद्रसेन- (आपल्याशीं) अरे अरे ! बापड्या चंद्रसेना तुझी आशा निर्फलचना ! दैव आपलं समजावयाचं !

हरपाळ- (विस्मयानें) हं:, एकून हें वरं नाही झालं; काय वरं हा राजेसाहेबांचा हेका ! (आपल्याशीं) हं:, अ-जुनी मागचं वैर आहेच अँ ! तें कुठलं विसरायला !

इंदुमति- हें पहा हरपाळजी आमचं तरी मेलं मागं कोण आहे ? येऊन जाऊन कायती एक पोर ! तिच्या मना-प्रमाणें आझीं कां वरं करूं नये ? त्यांतून स्वरूपानं, विद्येनं, गुणानं, आमच्या चंद्रसेनासारखा कोण वरं मिळणार आहे ? काय तें मेलं एक राज्यचना त्याला कमी, आमचं आतां वय झालं आहे, हेंच राज्य त्याला दिलं असतं ह्मणजे झालं होतं. तुझी सांगा यांत गैर काय तें ? पण मेलं हें होणार कसं ? लहानपणापासून उभयतांचं प्रेम जडलेलं, त्यानां आतां हें समजलं ह्मणजे काय वरं होईल !

चंद्रसेन- (आपल्याशीं) अहाहा ! किती तरी हे शब्द माझ्या मनाला आनंद देत आहेत. धन्य त्या माउलीची ! खरोखर परदुःखानें कळवळणारे प्राणी जगांत थोडे !

हरपाळ- यांत काय गैर आहे सरकार ! काय सांगूं प-रवा त्या रत्नपूरच्या लढाईची हकीगत ऐकिली ! हं:, ए-वढ्या लहान वयांत काय पराक्रम ! माझी तर छाती दडपून गेली; आणि काल दुसरं ही ऐकलं कीं, रातिपालरावांना

पांच हजारांची आणि रावसाहेबांना दहा हजारांची जहागीर त्या राजाकडून मिळाली ह्मणून कून बापसे सवाई बेटा खरा !

इंदुमति—अहो किती केलं तरी तो सिंहाचाच बच्चानं !

हरपाळ—खरोखर सरकार पुत्र असावा तर असाच ! असें स्थळ मनाला जेव्हां येत नाही तेव्हां काय ह्मणायचं ?

इंदुमति—या करितांच आज आपल्याजवळ गोष्ट काढिली कीं तुम्ही तरी चार गोष्टी सांगून कसंही हें जुळवाल.

हरपाळ—वाहवा! काय सरकार! माझ्या हातून हें कसचं घडणार! माझे काय चालत आहे? व्यर्थ आपल्याला ही भ्रांति आहे.

इंदुमति—असं बोलूं नका, किती केलं तरी तुम्हीं आहांत तिकडच्या मर्जांतले ! एकादी सुविचाराची गोष्ट जर तुम्ही सांगितली, तर ती सहज रुचणार आहे.

चंद्रसेन— (आपल्याशीं) अरे, माउली मजकरितां किती तरी प्रयत्न करित आहे, दवा, हे उपकार जन्मोजन्मीं माझ्या हातून फिटणार नाहींत!

हरपाळ— छे! छे! सरकार हें काम आपल्या हातून खास होणार नाहीं. आपल्याकडून मी सांगेन पण तें व्यर्थ होणार आहे; किती केलं तरी महाराज समजून उमजून आपल्या वैज्याशीं:— अरे! (चपापून जीभ चाऊन आपल्याशीं) किती तरी मी वेडा ! बोलण्याच्या भरांत भान न राहून भलतेच शब्द तोंडांतून गेले!

इंदुमति—(विस्मयानें) काय ह्मटलंत हरपाळजी! चंद्रसेन तिकडचा वैरी? काय तरी मेला चमत्कार आहे; तो कसा वरं?

चंद्रसेन (आपल्याशीं) हं:, काय मी राजेसाहेबांचा वैरी! आश्चर्य आहे!

हरपाळ—नाहीं सरकार वैरी कसचे, बोकतां बोकतां भरते शब्द तोंडातून गेले!

इंदुमति—छी? असं कस बरं होईल; मला तर खास वाटतं कीं, यांत कांहीं तरी गुह्य आहे; सांगा तरी बाई एकदांच काय तें, तुझाला माझ्या गळघाची शपथ आहे.

हरपाळ—(आपल्याशीं) आतां काय करावं मोठं लचांड आलं! ती गुप्त गोष्ट फोडणंही रास्त नाहीं; बरं न सांगावी तर शपथेत गुंतलों! थोडा विचार करून (उघड) अरे अरे काय सांगू सरकार! दैवानं मोठा कठीण प्रसंग आणला ! असो, मी ती सर्व हकीगत सांगतो, पण पायापाशीं एवढी विनंति आहे कीं, ती बाहेर न-फुटण्याची व्यवस्था व्हावी; कारण एक महाराज आणि मी यांवांचून तिसऱ्या कानीं ही गोष्ट गेली नाहीं.

इंदुमति—काय **हरपाळजी** इतकी कां खात्री माझी नाहीं आपल्याला ? मी परमेश्वराला स्मरून सांगतें कीं, या देहांत प्राण आहे तों, ती गोष्ट फुटणार नाहीं. तशीच या गजरेची सुद्धां मी खात्री सांगतें.

चंद्रसेन—(आपल्याशीं) इतकी गुप्त गोष्ट काय बरं आहे ? हं ! राजेसाहेबांनीं मशीं वैर धरण्यासारखा अपराध तर माझ्या हातून घडल्याचं मला स्मरत नाहीं. (थोडा-वेळ थांबून विस्मयानें) असो, आतां समजेलच काय आहे तें.

हरपाळ—हर हर ! बाईसाहेब काय सांगू ! त्या प्रसंगाची आठवण झाली कीं, अंगावर शहारे येतात ! आपल्याला मी हात जोडून विनंति करतो कीं, नकाच ती हकीगत ऐकण्या-च्या भरीस आपण पडूं. तें ऐकून आपल्या जिवाला मात्र अति दुःख होणार आहे !

इंदुमति—सांगा सांगा हरपाळजी असं मेलं काय आहे तें ऐकू दे तरी !

हरपाळ—एकावं सरकार तर सांगतोंच. पूर्वी महाराजांचं आणि संग्रामसिंहजींचं किती रहस्य होतं, तें आपल्याला माहीत आहेच. पुढं कांहीं दिवसांनीं हलकट लोकांच्या संगतीनं महाराजांचं वर्तन अगदीं विघडून, जेव्हां जिकड तिकड अनाचार आणि झोटिंगवादशाही माजली, तेव्हां संग्रामसिंहजींनीं पांच चार वेळ पुष्कळ समजुतीनं सांगितलं, पण तें सर्व व्यर्थ जाऊन यांचा वर्तनक्रम होता, तसाच चालला होता; परंतु संग्रामसिंहजी होते, तोंवर त्या चांडाळचौकडीचं फारसं चालत नव्हतं; तेव्हां हा अडथळा काढून टाकावा, ह्मणून केव्हां त्यांचे बेत होऊन कपटानं तें घोर कृत्य करण्याचं ठरलं आणि तो दुष्ट प्रसंग आला नकळे ! जळो तो दिवस ! हाय हाय ! बाईसाहेव पुढं आतां माझ्यानें सांगवत नाहीं.

चंद्रसेन—(आपल्याशीं) काय दुष्ट प्रसंग आला ! आणि तो सांगवत सुद्धां नाहीं अँ ! असो. पुढं काय तें ऐकू !

इंदुमति—देवा ! त्यांच्या हातून तर कांहीं घोर कर्म झालं नसेल ना ! हरपाळजी सांगा सांगा पुढं काय झालं ?

हरपाळ—पुढं संग्रामसिंहजींचा आणि महाराजांचा अगदीं बेबनाव आला; त्याचं कारण आपल्याला माहीत आहेच कीं, संग्रामसिंहजी त्यांच्या कोणत्याही वाईट कृत्यास आड असत. रणदेवजी तर कसे त्यांना पाण्यांत पहात होते. एकदां भर सभेंत कांहीं बोलाचाली होऊन, एक अपशब्द रणदेवजींच्या तोंडांतून निघतांच, संग्रामसिंहजींनीं महाराजासमक्ष त्यांच्या

श्रीमुखांत भडकावली. त्या वेळेपासून तर रणदेवजी मनांत फारच जळू लागले. रणदेवजी हे महाराजांचे प्यारे असल्यामुळे, त्यांच्या मनांत हवे ते दुष्ट विचार भरऊन देऊन, संग्रामसिंहजींच्या नाशास तेच कारण झाले. पुढं सर्व बेत ठरून कपटानं महाराजांनीं संग्रामसिंहजींशीं सख्य केले व कांहीं दिवस त्यांच्या विचारानं वागूं लागले. असे कांहीं दिवस गेल्यावर एके दिवशीं सडे शिकारीस जाण्याचा बेत ठरला व चतुरंगडच्या खोऱ्यांत थोडेसे लोक बरोबर घेऊन, महाराज आणि संग्रामसिंहजी गेले. मी ही महाराजाबरोबर होतो. शिकार वगैरे करून थकून सारी मंडळी दोनप्रहरच्या वेळीं तें ओढ्याच्या कांठीं एक वडाचें झाड आहे, त्याच्या सावलीस आलों. जेवणखाण आटपल्यावर बाकी सर्व लोकांस शहरांत परत जाण्यास सांगून, फक्त महाराज, मी, संग्रामसिंहजी आणि त्यांचा तो विश्वासूक हुजऱ्या हरसिंग, असे चौघे मागें राहिलों. घोड्यावरचा गाशा मी महाराजास टाकून दिला. त्याच्यावर ते पडले, पण त्यांची चित्तवृत्ति त्या दिवशीं कांहीं चमत्कारिक झाली होती. महाराजांनीं संग्रामसिंहजींसही सांगितलं कीं, आपल्याला फार श्रम झाले आहेत, किंचित लोळा ह्मणजे बरं वाटेल. वृद्धपणीं फार श्रम झाल्यानं पडतांच त्यांस झोंप लागली. बापड्या हरसिंगाचाही डोळा लागला. मी मात्र कांहींसा अंतरावर जागाच पडलों होतो; इतक्यांत महाराज चटकन् उठले आणि जवळचा खंजीर मेणांतून बाहेर काढला !

इंदुमति—(शोकाकुल होऊन) हर हर देवा ! आतां पुढं काय ऐकण्याचा प्रसंग येणार नकळे !

चंद्रसेन—(संतापानें आपल्याशीं) हाय रे दुष्टा !

हरपाळ—असं पाहून बाईसाहेब मी घाबरून गेलों वं एक सारखी माझी नजर तिकडे लागली. तों रागानं महाराजांनीं मिशावर ताव दिला, अस्तनी मागें सारली आणि तोंडानं कांहींसं पुटपुटत संग्रामसिंहजी जेथें निजले होते तेथें गेले. कांहीं तरी आज हें विपरीत आहे, असं मला वाटून मी झटकर उठून धांवत पुढं जातों, तों हर हर बाईसाहेब ! काय सांगूं ! “ नीचा घे हें प्रायःश्चित फार माजला होतास ” असं ह्मणून एका घावासरसे महाराजांनीं संग्रामसिंहजींचं मुडकं धडापासून वेगळं केलं व त्याच हातानं बिचाऱ्या हरसिंगाचाही प्राण घेतला !

चंद्रसेन—(आपल्याशीं) हायरे दुष्टा ! (मूर्च्छित पडतो.)

हरपाळ—शिव शिव ! बाईसाहेब तो प्रसंग आज झाल्याप्रमाणं या डोळ्यासमोर दिसत आहे ! हायरे बापडया संग्रामसिंहा ! तुझा परिणाम असा व्हावना ! (बेशुद्ध होता.)

इंदुमति—शिव शिव ! महाराज कायहो हें निघकर्म ! हाय हाय ! देवा कशीरे अशी दुःष्ट बुद्धि दिलीस ! (बेशुद्ध होते.)

गजरा—अरे अरे ! बाईसाहेबाना मूर्छा आली ! बाईसाहेब सावध व्हा सावध व्हा ! आतां काय करावं दोघंही बेशुद्ध झालीं ! (राणीस सावळून धरते. !)

चंद्रसेन—(सावध होऊन क्रोधानें आपल्याशीं) अरे नीचा सारंगदेवा ! दुःष्टा हें कर्म तुझंच काय ! आणि असा मी तुझा वैरी अँ ! हरहर ! काय हा द्वेष ! हायरे गळेकापू, विश्वासघातक्या, कपटपटो ! जळोत तुझे ते हात ! अधमाध-

मा ! अरे ज्या महात्म्यानें तूं आपल्या राज्याकरितां धाय धाय मोकलत जगभर हिंडत होतास, त्या तुला सहाय करून तुझं पूर्वपद तुला दिलं, त्याचीच कायरे ही फेड ! (दांत खाऊन) कृतघ्ना ! अरे तुझं हें नीचकर्म ऐकून माझ्या अघांगाची कशी आग होऊन गेली आहे ! (शोकाकुल होऊन) हाय हाय ! बाबा कायहो आपली दशा झाली ! काय तें आपलं लोकोत्तर शौर्य, सुजनता, नीति, दयेचे केवळ आपण सागर होता, अशा आपल्या अनेक गुणाचं विलासपुरांतील सर्व लोक कीर्तन करित आहेत आणि शोकाश्रूंनीं अद्यापी जलांजली देतात; अहा ! त्या सत्पुरुषास तुझं हें बक्षीस अं ! जळो तुझे तें जीवित आणि आग लागो तुझ्या त्या राज्यपदाला ! अंगि हिंमत होती तर अधमा, शस्त्र हातांत घेऊन जागृत अवस्थेंत जायचं होतंस पुढं लणजे समजला असता तुला त्याचा तडाखा ! निर्दया ! अरे जसा एकादा विषारी सर्प न समजतां एकाद्यास दंश करितो, त्या प्रमाणं कपटानं हें अति घोरकर्म केलंस अं ! (शस्त्र उपसून दांत खात आवेशानें) पहातां आतां ! ह्या दुःष्ट कृत्याचा सूड घेतल्यावांचून मी कधीं रहाणार नाहीं. एक तुला मारीन किंवा मी मरेन ! (क्रोधानें निघून जातो.)

हरपाल—(शुद्धीवर येऊन राणीकडे पाहून) अरे अरे ! गजराबाई, बाईसाहेब बेशुद्ध झाल्या ! बाई थोडं पाणी तरी डोळ्याला लाव ! हरहर ! देवा कुठलं मी आज हें दुःष्ट वर्तमान सांगितलं !

गजरा—मघापासून सारखे तेच उपाय चालले आहेत; काय करावं (राणीच्या तोंडाकडे पाहून) बाईसाहेब अहो

बाईसाहेब ! (राणी डोळे उघडते तें पाहून) हे पहा आतां किंचित् डोळे उघडले.

इंदुमति—(उठून सुसकारा टाकून)हाय ! हाय ! देवा, काय हा घोर प्रसंग आज ऐकिला ! जगंनिवास अशी कशी वरं तिकड बुद्धी दिलीस ! अरे अरे ! ज्यांनीं आह्मांला पदोपदीं सहाय केलं ! आह्मांकरितां ज्यांनीं नानातऱ्हेचे कष्ट भोगिले, त्यांची स्थिती अशी व्हावी अँ ! देवा, आतां हें जर चंद्रसेनवाळाला समजलं तर काय होईल ? तशीच ही हकीगत सर्व लोकांस समजली, तर त्यांच्या मनास वाईट वाटून ते सर्व आह्मांशीं बदलल्यावांचून राहतील काय ? शिव शिव काय करावं हें वर्तमान ऐकल्या पासून माझं काळीज कसं करपून गेलं आहे ! तर मग कायहो हरपाळजी वाघानं खाळेलेल्याची बातमी खोटीच नं ?

हरपाळ—तें दुःष्ट कृत्य झाल्यावर, बाईसाहेब वाघानं मारल्याच्या निशाण्या करून, तीं दोन्हीं प्रेतं महाराजांनीं आणि मी एका गुहेत दूर नेऊन ठेविली; नंतर मागून हुडकावयास गेलेल्या लोकांस तीं सापडलीं ! त्यावेळींच महाराजांनीं ती गोष्ट न फुटण्या बदल मजकडून शपथ घेतली.

इंदुमति—हर हर देवा ! काय हें मी आज ऐकलं ! नको नको असा प्रसंग वैन्यावरही येऊ नये : (रडूं लागते) हरपाळजी आतां हा जन्म मला नकोसा झाला आहे !

हरपाळ—नका नका बाईसाहेब दुःख करूं नका, झाल्या गोष्टीस उपाय नाही ! आतां त्याबद्दल शोक करून काय फळ ?

इंदुमति—हँ ! याकरितां कां चंद्रसेनाला कमला द्यायची

नाहीं ! बरं तुझीच सांगा हरपाळजी संग्रामसिंहजी एक
तिकडचे वैरी; पण बाळ चंद्रसेनानं काय बरं केलं आहे ?
त्याच्याशीं कसलं इतकं वैर ?

हरपाळ—काय सांगूं बाईसाहेब ! तिथं कांहीं बोलायची
सोय आहे कां ?

इंदुमति—हर हर देवा ! माझी समूळ आशाकिरे आज नष्ट
झाली ! बाई कमले तुझे हेतु कसचे पूर्ण होणार ! आतां हें
वर्तमान तिला समजलं ह्मणजे काय बरं होईल ! (रडूं लागते.)

हरपाळ—नको सरकार, आतां ती गोष्ट विलकुल मनांत
आणूं नये ! प्रसंगाला पाठ दिली पाहिजे, उपाय काय ?

इंदुमति— (सुसकारा टाकून) अरे अरे ! हें जग किती
तरी मोहांत गुतलं आहे ! हँः, एक सुखाच्या आशेनं माणूस
मरे मरे तों प्रयत्न करीत असतं, पण सारं व्यर्थ आहे ! ज-
गांत खरं सुख ह्मणून कसलं तें नाहींच अँ !

हरपाळ—हं चाललच आहे ! (कांहीं वेळ स्तब्ध राहून)
बरं घेतों तर मी आतां आज्ञा. मघाशीं सांगितलेलं मात्र गुप्त
असावं एवढी विनांति आहे. (उठतो.)

इंदुमति— हरपाळजी मी शपथ दिली तरी अजूनही आ-
पली खात्री नाहीं ? तुझी त्याविषयीं अगदीं काळजी करूं
नका; समजला

हरपाळ—ता तर मी आतां. त्यांतून आपल्याला सांगतों
की, सगळ्या पाहून एकवार महाराजांपाशीं ती गोष्ट मी का-
ढतों आणि त्यांचं ह्मणणं मी आपल्याला कळवितों. (मु-
जरा करून जातो.)

इंदुमति— (आपल्याशीं) देवा, आतां हें कसचं जुळून

येणार ! ही व्यर्थ आशा मात्र आहे ! आतां धडगती दिसत नाहीं. तिच्या मनाची खात्री होती कीं, कसंही करून मी हें जमवीन झणून; पण आतां मी काय करूं ! (डोळ्यांस पाणी आणून) परमेश्वरा आतां माझा सर्व भार तुजवर आहे ! या संकटांतून कशी पार पाडशील ती पाड झालं !

(दोघी निघून जातात.)

प्रवेश ३.

स्थळ--सारंगदेवाच्या महालाच्या खालचा बाग.

(कोपाविष्ट झालेला व हातीं तरवार घेतलेला चंद्रसेन येतो.)

चंद्रसेन-- (क्रोधानें) हाय हाय ! देवा ! आतां मी काय करूं ! मला कांहीं सुचेनासं झालं आहे ! वादळानं जसा समुद्र खवळतो तद्वत हें अंतःकरण खवळून गेलं आहे ! अरे अरे ! बाबा तुमची गती अशी व्हावी काय ! काय हा द्वेष ! हर हर संसाराण्य किती भयंकर आहे ! कामक्रोधादिक षड्विपूंंच्या प्राबल्यानं किती तरी अनर्थ मानवी प्राण्याच्या हातून होतात ! बाबा ज्या वेळीं त्या दुष्टानं आपल्या गळ्यावर तरवार ठेवली, त्यावेळीं आपली काय वरं स्थिति झाली असेल ! (सुसकारा टाकून स्तब्ध राहतो.)

(इतक्यांत कमला व आनंदी प्रवेश करतात.)

कमला-- (आनंदानें) आनंदी, बाई आतां कुठं वरं असेल स्वारी ? दुसरी कडं कुठं, आईच्या महालांत असेल झालं ? अनू आतां मी त्यांच्यापुढं जाऊं तरी कशी ? मला बाई लाज वाटते.

आनंदी—वाहवा ! हें काय मेलं असं बोलतां; यांत लाज ती कसली ? (पुढें कोणी आहेसं पाहून) अगबाई ताई-साहेब ! इथं कोणसं आहे, पोषाख भव्य आहे आणि हातांत तरवार घेऊन इकडून तिकडं हिंडत आहे ! मला वाटतं रावसाहेबच !

कमला—अग बाई खरंच कीं; तुला नाहीं कां ओळखले ! पण हें काय ? चित्त व्यग्र झालेलं दिसतं आहे; तशीच हातांत तरवार आहे आणि ती नागवी ! (थोडा वेळ स्तब्ध राहून) अग ऐक, रागानं आपल्याशीं कायसं बोलत आहेत ! हें काय आहे बाई कांहीं कळत नाहीं ! आपण इथंच थोडावेळ आड उभ्या राहूया. (स्तब्ध उभ्या राहतात.)

चंद्रसेन—(आपणाशीं) अरे अरे ! काल काय विपरीत आला पहा ! हं; ज्याला पाहतांच शत्रूंनीं थरकांप भ्यावं ! एका घटकेंत रंकाचा राव आणि रावाचा रंक करण्याची ज्याची शक्ती ! **संग्रामसिंह** हें नांव ज्याला योग्य ! अशा त्या महापुरुषाचा प्राण, अधमाधम चांडाळा **सारंगदेवा** त्या कपटानं असा ध्यावास काय ? नरपशो अरे भूतदया ह्मणून काय पदार्थ आहे, हें तुला माहीतच नाहीं अँ ! हर ! हर ! बाबा ! ज्या वेळीं त्या निर्दयानं तें अधोर कर्म केलं, त्या वेळीं आपल्याला किती दुःख झालं असेल ! किती तरी विचार मनांत आले असतील ! माझ्या प्रियकर आईची तशीच माझी आठवण झाली असेल ! आपल्या मागं आमचं कसं होईल ! आमचं पालन पोषण कोण करील ! असे शेंकडों विचार मनांत आले असतील ! पण नाहीं, असं कशानं होणार ! ज्याप्रमाणं विद्युत्पातानं एकाद्या पदार्थाचा नाश व्हावा, त्याप्रमाणं

दुष्टा तुझें तें निर्दय शस्त्र माझा तात निद्रिस्त असतां, त्याचा कंठनाल भेदून गेलं असेल ! मग कोठून ह विचार त्यांच्या मनांत येणार ! हाय हाय ! आई तुला तें वर्तमान एकाएकी ब्यावेळीं समजलं असेल, त्यावेळीं तुझी स्थिति काय झाली असेल ! देवा दुसरं काय होणार ! (डोळ्यांस पाणी आणून) एकदम आकाश कोसळल्यासारखं वाटलं असेल आणि दुःखानं रडून रडून तूं आकाशपाताळ एक केलं असशील ! आई, ज्या वेळीं त्या दुःखोद्वेगानं तूं सहगमन केलंस, त्या वेळीं मला सोडून जाणं तुला फार अवघड झालं असेल ! जीव किती वेळ अडकून राहिला असेल ! आई ! ज्यावेळीं तूं मला शेवटचं प्रेमालिंगन देऊन, माईसाहेबांच्या ओढ्यांत घातलंस, तेव्हांपासून आजपर्यंत त्यांनीं तुजप्रमाणं ममतेनं माझा प्रतिपाल केला; त्यामुळं आई ! तुझी आणि बाबांची कधीं मला आठवण सुद्धां झाली नाही ! ती आज मला झाली ! आपण उभयतां एकाकी मला सोडून गेला, त्यावेळीं मी जरीं अगदीं लहान होतो, तरी आपण आज माझ्या डोळ्यासमोर मूर्तिमंत दिसत आहां ! हर हर ! देवा आतां मी काय करूं ! (शोकाकुल होऊन) हे आई ! अहो बाबा ! तुझी मला टाकून कसे हो गेलां ! (मूर्च्छित होऊन धाडकन् जमिनीवर पडतो.)

कमला—(घाबरून लगवगीनें पुढें येऊन) आनंदी अग बाई धांव ग धांव ! पाणी तरी थोडं आण ! हर ! हर ! देवा मूर्च्छा येऊन बेशुद्ध किंग पडले ! (चंद्रसेनास सावरून धरून पदरानें वारा घालते) हाय हाय ! परमेश्वरा काय संकट हें आलं ! (डोळ्यांस पाणी आणून) भेटीकरितां

किती उत्सुकतेनं आलें आणि काय मेलं भलभलतं ऐकलं !
प्रिया सावध व्हा ! सावध व्हा ! (इतक्यांत आनंदी पाणी
आणते व कमला तें चंद्रसेनाच्या डोळ्यास लावते व
वारा घालते.)

कमला—बाई आनंदी आतां मी कायग करूं ? (रडूं
लागते.)

आनंदी—(चंद्रसेनानें किंचित डोळे उघडलेसें पाहून)
तार्हासाहेब रडूं नका, हे पहा रावसाहेब सावध झाले.

(चंद्रसेन सावध होऊन घडपडीनें उठून वीरासनावर
बसतो.)

चंद्रसेन— (आपल्याशीं.) हाय हाय ! बाबा ! आपल्या
घाताची बातमी ऐकून माझ्या अष्टांगाची कशी आग होऊन
गेली आहे ! (दांत खात) केव्हां जाऊन त्या दुःष्टाच्या नरडीचा
घोट घेईन असं मला झालं आहे ! हें हृदय आतां वज्रापेक्षां
कठीण झालं आहे ! खचित खचित याचा सूड घेतल्यावांचून
मी कधीं रहाणार नाहीं ! दुःष्टा सारंगदेवा ! अरे आजपर्यंत
तूं हजारों अति निंद्य कर्म केलींस, कीं जीं ऐकलीं असतां
अंगावर शहारे उत्पन्न व्हावे ! पण त्यांकडे मी विलकुल लक्ष्य
दिलं नाहीं ; कारण तूं माझा अन्नदाता पडलास, आणि ज्या
साध्वीनं पोटच्या पोरापेक्षांही अधिक ममतेनं माझा प्रतिपाल
केला, तिजकडे पाहून मी स्वस्थ होतो ; पण दुःष्टा कृतघ्ना ! आज
जे तुझं घोर कर्म ऐकलं, त्यावरून तूं खचित खचित क्षमेला
पात्र नाहीस ! दाखवितों चांडाळा तुला आतां माझा हात !
(आकाशाकडे पाहून) अहाहा ! किती तरो आजची ही
कालरात्र भयंकर आहे ! जिंकड तिकडं गाढ अंधःकार

पसरला आहे ! व सर्वत्र सामसूम झालं आहे ! आकाशांत काळे निळे ढग कसे इकडून तिकडे नाचत आहेत ! मला वाटतं कीं, यमराजाची स्वारीच आपले मृत्युपाश घेऊन खाली उतरत आहे ! तशीच नदीतीरची स्मशानभूमी पहा कशी दुष्टा तुझी आहुती घेण्याकरितां आ पसरून बसली आहे ! तर हीच वेळ माझं कार्य साधण्यास उत्तम आहे. (पुन्हां आकाशाकडे पाहून हात जोडून) तात ! देतो बरं खास आतां खास प्रायःश्चित ! तरच नांवचा हा चंद्रसेन. (तरवार घेऊन आवेशानें उठतो व इकडे तिकडे फिरतो.)

कमला— (आपल्याशीं) हर हर देवा ! आज काय अनर्थ होणार आहे कांहीं समजत नाही ! काय बाई आश्चर्य आहे ! आमच्या बाबांनीं कपटानं संग्रामसिंहजींचा धकेला अँ ! ह्मीः असं होईल तरी कसं ! तर मग मार्ग ऐकलेली त्यांच्या मरणाची हकीगत खोटीच ना ? हंः, दुर्दैवी कमले ! आतां कसचे तुझे हेतु पूर्ण होणार ! (चंद्रसेनाजवळ जाऊन) महाराज मजकडे पहा. काय ? इकडं पहायचंही नाही ? ही आपली लाडकी कमला ! प्रिया मजकडे लक्ष्यही नाही अँ !

चंद्रसेन— (क्रोधानें आपल्याशीं) चंद्रसेना. अरे स्वस्थ काय आहेस ! वेड्या, अरे ही वेळ अशी दवडण्याची काय ? ह्मीः आतां विलंब उपयोगीं नाही ! दुष्टा आलों बरं. आतां बोड्याच वेळांत तुला यमपुरीस पाठवितों. (राजाच्या महालाकडे पाहून) अरे ! पण हें काय ? आज महाल बंद कां ? (आठवून) हं आलं लक्ष्यांत ! आज तो हरामखोर शिक्का.

रीला गेला आहे, असं मघांशी समजलं ! (खिन्न होऊन)
अरे अरे काय करूं ! आज माझे मनोरथ पूर्ण होत नाहीत
तर ! (विचारांत उभा रहातो.)

कमला—महाराज, हे काय बरं आपल्या मनांत भलभलते
तरंग उठत आहेत ? प्रिया, आपलं भाषण ऐकून आज मा-
झ्या काळजाचं कसं पाणी होऊन गेलं आहे ! हाय हाय !
प्रियकरा ! माझ्या बावांचा प्राण तुम्ही वेणारनं ! अग आईग
काय हा प्रसंग मजवर आला ! देवा आतां मी काय करूं !
प्रियकरा ! आज आपल्याला झालं तरी काय ! नेहमी आपलं
मुख कसं आनंदित असावयाचं, त्याकड पाहून आज मला
भय वाटत आहे ! आपले नेत्र किती कावरेबावरे झाले
आहेत ! तसंच सर्व शरीर क्रोधानं संतप्त झालं आहे ! आ-
पला हा आजचा वेश पाहून माझ्या जीवाचा थरकांप झाला
आहे ! (हात जोडून) प्रिया ! आपण मला ओळखली ना-
हीं काय ? (त्यास आलिंगून) ही आपली दीन दासी कमला !

(चंद्रसेन तीस झिडकाऊन एकिकडे होतो.)

आनंदी—रावसाहेब मघांपासून ह्या पहा ताईसाहेब आ-
पल्याशी बोलत आहेत इकडं लक्ष्य द्यावं; किती तरी
आपल्याला भेटण्याकरितां त्या उतावीळ झाल्या होत्या.

चंद्रसेन—(तिकडे लक्ष्य न देतां आपल्याशी) असो
हरामा, अरे आज तूं एक ह्या सिंहाच्या तडाख्यांतून सुटलास
तरी जाशील कुठं ? ही पृथ्वी फोडून पाताळांत गेलास तरी
तेथें येऊन मी आपला सूड घेईन. ही केवळ सरणाला रात्र
आडवी आहे.

कमला—(चंद्रसेनाजवळ जाऊन आपणाशी) हर हर !

देवा ! हे आतां बाबांचा जीव घेणारन ! अग आईग आतां मी काय करूं ! (उवड) महाराज ही आपली कमलानं मग कां वरं असं ? प्रिया बोला हो बोला, मजकडून अपराध तरी काय झाला आहे असा अबोला धरावयाला ? एकादी मजकडून चूक झाली असेल तर क्षमा करा. प्राणनाथ भुई-वर जर पाय निसरला तर त्याला सावरणारी तीचन. अग बाई काय मजकडे पहावयाचं देखील नाहीन ! (डोळ्यांस पाणी आपून) शिव शिव देवा ! शेवटीं गोष्ट या परिणामाला आली नं ! आजपर्यंत मी आपल्या येण्याची वाट चातका-सारखी पहात होतें; त्याचा शेवटीं हा परिणाम व्हावा काय ! प्रिया इतका कोप यावयाला अशी बातमी तरी मेली आप-ल्याला कोणी सांगितली ! देवा काय हा अनर्थ ! (चंद्रसे-नाच्या हातचें शस्त्र धरून) महाराज इकडे पहा, ही मी आपली कमला आलें आहे ! काय वरं मजकडं इतकं न पहायला झालं आहे ?

चंद्रसेन—(कमलेस एकीकडे करून आपल्याशीं) अरे दुष्टा घातक्या ! आतां मी हा तुझा सूड घेणार ! अधमा ! अरे-ज्याला ह्मणून मन आहे व जो मनुष्य आहे तो अशा कृत्याचा सूड घेतल्यावांचून स्वस्थ राहिल काय ? आज नाही उद्यां मी तर तुझा प्राण घेणार.(कांहीं वेळ स्तब्ध राहून) पण नाही याला विलंब उपयोगी नाही; आतांच चतुरंगगडावर जाऊन त्याला गांठतो (मिशावर ताव देऊन व तरवार पड-ताळून) अरे नीचा हारामखोरा ! (दांत खात) हा मी आलों पहा ! (आवेशानें जाऊं लागतो.)

कमला—(चंद्रसेनास अडवून) प्रिया, असं काय वरं

मेलं करायचं; मी नाही जा सोडणार. महाराज कधी नव्हे तें आज काय हें आपल्याला झालं आहे? काय बरं हें साहस करण्याचं मनांत आणलं आहे? आपल्याला किती तरी संताप झाला आहे हा ! चित्तवृत्ति ही भ्रमिस्तासारखी झाली आहे ! (आपल्या पदरानें त्याच्या तोंडावरील घाम पुसून.) अग बाई वाटेचे श्रम तरी किती झाले आहेत ! हें काय बरं, मी नाही गडे जाऊं घायची ! (चंद्रसेनास आलिंगिते तों चंद्रसेन तिला ढकलतो तेणेंकरून ती मूर्च्छा येऊन पडते.)

आनंदी—(गडबडीनें तिला सांवरून) अग आई रावसाहेब काय हो हें केलंत ! ह्या पहा ताईसाहेब आपल्याला प्रेमानं आलिंगाय्यास आल्या असता तुम्ही त्यांना ढकलून किंहीं दिल्यात ! (कमलेकडे पाहून) अग बाई ताईसाहेब तर अगदींच बेशुद्ध झाल्या ! हाय हाय ! अहो घांवाहो घांवा; रावसाहेब आतां अंत पाहूं नकाः (कमलेस) ताईसाहेब अहो ताईसाहेब ! नाहीं शुद्धि नाहीं !

चंद्रसेन—(कमलेकडे पाहून व ओळखून) हाय हाय ! कोण माझी प्रियसखी कमला काय ? घात झाला ! अरे अरे ! काय अवस्था तरी हिची झाली आहे ! (तरवार खालीं टाकून तिला मांडीवर घेतो व आनंदीस) अने हिला काय बरं झालं ?

आनंदी—काय सांगूं रावसाहेब, मघांपासून ताईसाहेब आपल्याला बोलवीत असून तिकडं लक्ष्य न देतां - आपण आपल्याच नादांत होतां व त्या जत्रळ आल्या असतां भान न राहून आपण त्यांना ढकलल्यात तेणेंकरून मूर्च्छा येऊन त्या पहा अगदीं निचेष्टित पडल्या !

चंद्रसेन-हर हर ! काय प्रमाद घडला ! प्रिये कमले सावध हो ! हा पहा तुझा प्रियकर चंद्रसेन तुजजवळ आहे ! अने अग थोडं पाणी तरी आण. (कमलेचा घाम पुसून वारा घालतो.)

(आनंदी कमलेच्या डोळ्यास पाणी लावते तेणेंकरून ती सावध होते.)

कमला-(डोळे न उघडतां आपल्याशीं) हर हर देवा ! काय मी मघांपासून ऐकतें आहे ! हँ, काय मेला चमत्कार ! बाबांनीं आणि संग्रामसिंहजींना मारलं ? छी छी ! असं कधीं होणार नाही ! शिव शिव देवा ! कोणी तरी दुष्टानं आमचं प्रेम न साहून प्राणप्रियाच्या मनांत हें भरतं भरवून दिलं असावं ! जळो त्याची जीभ ! त्या मेल्याचा सत्यानाश होवो ! प्रियकरा, आपण आला असं समजतांच किती पण लग- बगीनं मी आपल्याला भेटायला आलें ! आणि एथें पाहतें तों सर्वच विपरीत ! हाय हाय ! प्रिया, आतां मी काय हो करूं ! आजपर्यंत मी पुढच्या आशेवर दिवस काढले, त्याचा काय हा घोर परिणाम झाला ! माझी आतां जगण्याची आशा संपली ! देवा आतां हे प्राण तरी ठेऊन काय करायचे आहेत ! हर हर प्रिया ! मी आतां कोणाला शरण जाऊं ? हे दीनदयाळ प्रभो ! ने एकदां आपल्या चरणापार्शीं ! (पुन्हां वैशुद्ध होते.)

चंद्रसेन-(आनंदित होऊन) अहाहा ! प्रिये तुझं प्रेम मजवर पूर्ववत आहे न ? देवा धन्य आहे मी. सखे सावध हो आणि मजकडे डोळे उघडून पहा ? मजकडून मोठा अपराध झाला आहे त्याची क्षमा कर ! हा तुझा प्रेमानं बद्ध झालेला चंद्रसेन तुला शरण आला आहे ! (थोडा वेळ

स्तब्ध राहून निराशेनें) हं:, पण काय मी आतां वेड्यासारखा प्रिये प्रिये ह्मणत आहे ! वा **चंद्रसेना** आतां कुठलं रे वावा तुझ्या नशीबीं तें सुख !

कमला— (सावध होऊन) सखे **आनंदी** नको नको आतां कशाला मला सावध करितेस ? झाला आज सर्व शेवट झाला ! पुढील सर्व सुखाला मी अंतरलें ! हे प्रभो दीनदयाळ आतां तुजपाशीं या दासीचं दुसरं कांहीं मागणं नाही; आतां हा दुःखभार माझ्यानं सहन करवत नाही; कसंही करून या अभागिणीचे डोळे झांक आणि एकदाची यांतून मुक्त कर. आई जगदंबे, माझ्या मनाप्रमाणं सर्व यथास्थित झालं, ह्मणजे मोहरा पुतळ्यांनीं तुझी ओटी भरीन ह्मणून नवस केला होता, त्याचं हेंच कां फळ ? वरं असो, त्यांत तुजकड तरी काय आहे ? आपलंच कर्म समजावयाचं ! आतां एवढं कर कीं अन्यजन्मीं तरी माझा प्रियकराशीं समागम व्हावा ! (सुसकारा टाकते.)

चंद्रसेन— (आपल्याशीं) अरे अरे ! किती निर्दय मी ? गंगोदकाप्रमाणं निर्मळ अंतःकरणाच्या माझ्या प्रियसखीस मी किती तरी त्रास दिला ! सखे डोळे उघड आणि इकडे पहा; हा तुझा प्रियकर **चंद्रसेन** तुजजवळ आहे ! (तिच्या तोंडावरून हात फिरवितो.)

आनंदी—ताईसाहेब आतां किती दुःख कराल ! हे पहा रावसाहेब आपल्याला मांडीवर घेऊन बसले आहेत. एकदां डोळे उघडून पहा तरी त्यांजकडं.

कमला— (**चंद्रसेना**कडे पाहून लाजून एका बाजूस होऊन) हं:, काय तरी बाई हें ? अने अग इतका वेळ मी

आपली खुशाल मांडीवरच होतें न ? (आपल्याशीं) अहाहा !
धन्य झालें मी; प्रियाच्या मांडीवर पडून इतका वेळ मी स्पर्श-
सुख अनुभवलं (हसून उघड) बरं पण प्रिया मवांशीं काय आपण
भलभलतं बोलत होता ? आपल्याला कोप तरी मेला किती
आला होता ! मी किती वेळ वाई विनवणी करीत होतें, पण
तिकडे कांहीं तरी लक्ष्य होतं कां ? असं एकाएकी काय गडे
झालं होतं कोण जाणे ?

चंद्रसेन—(तिच्या खांद्यावर हात टाकून) प्रिय सखे
नको नको आतां तो विचार. (कांहीं वेळ स्तब्ध राहून
आपणाशीं) हं:, पण वेड्या **चंद्रसेना** तूं कशाला आतां
प्रिये प्रिये असा जप करतोस ? राजकन्ये आतां कुठली
तूं माझी प्रिया ! (दुःखित होऊन) हर हर देवा ! माझ्या
पुढील सर्व सौख्याचा आशातंतुच तुटून गेला ! माझ्या
मनोरथाचा भंग झाला ! आतां मी हिला व्यर्थ प्रिये
प्रिये ह्मणून कशाला हाक मारूं !

कमला—(दुःखित अंतःकरणानें) काय काय प्राण-
नाथ आपण काय ह्मटलंत ? मी निराधार झाले अँ ! (डो-
ळ्यांस पाणी आणून) हर हर देवा ! काय हें मी ऐकतें आहे !
फुटक्या नशीबा अरे काय मजवर प्रसंग आला ! देवा आज-
पर्यंत मला पूर्ण आधार होता कीं, कांहीं जरी झालं तरी
माझ्या प्राणेश्वराशीं जें माझं वचन झालं आहे, तें जीवांत
जीव आहे तोंवर खचित मोडणार नाही ! पण हर हर आतां
तेही व्यर्थ झालंन ! (रडूं लागते.)

चंद्रसेन—(तिचे डोळे पुसून हनुवटीस हात लावून)
नको नको सखे रडूं नको ! उगाच शोक करून आपल्या जि-

वाला क्लेश कां देतेस ! मी आपलं वचन प्राणांतीही मोड-
णार नाही; जरी माझे मनोरथ पूर्ण न होतां, मी संसारसुखा-
ला अंतरलों, तरी अन्य स्त्री मी कधीही वरणार नाही. सारा
बन्म मी दुःखांत असा घालवीन आणि त्याविषयीं मला कांहीं
बाटत नाही; पण प्रिये तुझं दुःख पाहून जो मला ताप होईल
त्याचं निवारण होणं कठीण आहे ! (कांहीं वेळ स्तब्ध
राहतो तों पूर्वीचें स्मरण होऊन) पण अरेरे ! चंद्रसेना धिग्
धिग् तुझं जिणं ! कुलांगारा ! अधमा ! अरे तूं आपल्या कर्त-
व्याला विसरून, आनंदांत संसारसुखाची आशा करीत बस-
लास काय ? तुला लाज नाही वाटत ? (रागानें) दुष्टा अरे
हेंच काय तुझं पितृप्रेम ! हाच काय तुझा अभिमान ! हेंच
काय तुझं शौर्य ! मूर्खा काय दृढनिश्चय केला आहेस त्याचं
स्मरण कर ! (आकाशाकडे पाहून हात जोडून) हाय हाय !
तात ! मी अपराधी आहे. क्षमा करा. मी आपल्या कर्तव्याला
कधी विसरणार नाही ! (रागानें शस्त्र हातांत घेऊन
दांत ओठ खात) अरे कृतघ्ना चांडाळा सारंगदेवा
माझ्या पित्याचा घात तूंच केलास न ? दुष्टा तूं खूप समजून
ऐस कीं, मी तुझा सूड घेणार ! चला आतां विलंब न करतां
कृतसंकल्पाप्रमाणं कार्य तडीस नेलं पाहिजे ! (आवेशानें
निघतो.)

कमला—(त्यास अडवून) हाय हाय ! प्रिया अद्यापी
नाहीं कां तें मेळं भलतं आपल्या मनांतून गेलं ! (आश्चर्य
चकित) अग बाई ! इतक्याच्या इतक्यांत किती तरी चर्येंत
फेर झाला ! शिव शिव देवा काय अनर्थ हा ! हाय हाय
आतां मी आय कळं ! प्राणनाथ कुणी मेल्यानं आपल्याला हें

मलमलतं सांगितलं सांगा तरी वाई त्याचं नांव ! असं खोटं नाटं उठविणार आहे तरी कोण मेलं ?

चंद्रसेन—प्रिये मी ऐकलेली सर्व हकीगत खरी आहे आणि ती इतकी विश्वसनीय मला समजली आहे की, तिच्या सत्यतेविषयी आतां शंकाच नको ! माझ्या वावांचा प्राण त्याच दुष्टानं घेतला यांत संशय नाही ! हायरे निर्दया !

कमला—प्राणनाथ पण कृपा करून सांगाना हें कासं आपल्याला कळलं तें !

चंद्रसेन—(दुःखित होऊन) हर हर ! प्रिये तुला काय सांगूं ! त्या घोर कर्माचा साक्षीदार, की ज्यानं आपल्या डोळ्यानं तें निघ कर्म पाहिलं त्या हरपाळानं आतांच माझ्या वावांच्या वधाची भयंकर हकीगत माईसाहेबांना सांगितली; ती प्रत्यक्ष मी या कानांनी ऐकली ! अरे अरे काय घोर कर्म हें ! सखे तें ऐकल्यापासून माझ्या सर्वांगाची आग होऊन गेली आहे ! काय करूं ! मला भान नाहीसं झालं आहे; फार तर काय या जीवावरही मी उदार झालों आहे ! हाय हाय ! प्रिये सोड सोड जाऊं दे मला. केव्हां त्या चांडाळाच्या नरडीचा घोट घेईन असं झालं आहे ! (दांत ओठ खाऊन) अरे नीचा घोरकर्मा !

कमला—(दुःखानें) हाय हाय प्रियकरा ! तुझी माझ्या वावांचा प्राण घेणार अँ ! अग आईग आतां मी काय करूं ! प्राणनाथ हा आपला विचार ऐकून माझ्या काळजांत धस्स होऊन गेलं ! शिव शिव परमेश्वरा काय अनर्थ हा ! प्रिया किती तरी आपली मुद्रा मला भयंकर दिसत आहे ? मला तिकडं पहावत सुद्धां नाही ! अग वाई संतापानं सर्वांग किती

लाल ज्वाल आहे ! डोळे इंगळासारखे आरक्त झाले आहेत, सर्व शरीर थरथर कांपत आहे ! यावरून माझा आज खचित वात होणार हें मी समजलें; पण प्रियकरा नका हो नका असं कळं ! मी आपल्याला हात जोडतें, पदर पसरतें, आपण मनांत आणलेला विचार सोडून द्या. तुझांला माझ्या गळयाची शपथ आहे. माझ्या बाबांकरितां मी पदर पसरून आपल्याजवळ क्षमा मागतें. त्यांच्यावर दया करा ! टाका तें भयंकर शस्त्र. (शस्त्र काढून घेऊन) प्रिया, आपण माझ्या बाबांचा प्राण घेतलात, तर आईला किती तरी दुःख होईल ? हें सारं आपल्याला समजत असून, काय बरं हें असं करितां ?

चंद्रसेन—(खिन्न होऊन) अरे अरे ! काय कळं ? इतका वेळ हा विचार माझ्या मनांत बिलकुल आला नव्हता; प्रिये योग्य वेळीं सुचविलंस. अहारे **चंद्रसेना** कृतघ्ना ! अरे ज्या माउलीनं तुझा लहानपणापासून ममतेनं प्रतिपाल केला ! जिचं प्रेम प्रत्यक्ष पोटच्या मुलापेक्षां तुजवर जास्त ! अशा साध्वीला दुःसह दुःख उत्तम करणारं कृत्य करण्यास निर्दया चांडाळा तूं सिद्ध झालास अँ ! धिग् धिग् तुझं जिणं ! हर हर ! माई-साहेब आपल्या उपकाराची फेड मी अशी कळं काय ? शिव शिव ! **चंद्रसेना** तुला हें योग्य नव्हे ! (काहीं वेळ स्तब्ध राहून) हाय हाय ! तात आतां मी काय कळं ! माझं मन घोटाळून गेलं ! आतां मला काहीं सुचत नाहीं ! (कमलेस) प्रिय-सखे **कमले**, आतां तूच काहीं सुविचार सांग या **चंद्रसेनाला** !

कमला—(आपणाशीं) हर हर ! काय संकट हें मजवर आलं ! देवा आतां मी यांना काय सांगूं ! प्रियकरा, जितके

तुझी मला प्रिय आहांत, तितकेच माझे बाबाही मला प्रिय आहेत ! त्यांनीं जें घोरकर्म केलं, त्याजबद्दल आपण ह्मणाल त्या शिक्षेस ते पात्र आहेत ! परंतु महाराज मी आपल्याला पदर पसरून विनंति करितें ! कृपा करून मजकारितां आणि माझ्या आईकरितां, त्यांना त्या अपराधाची क्षमा करा.

चंद्रसेन—(खिन्न मनानें) हं: काय ? त्या दुःष्टानं कपटानं माझ्या बाबांचा घात केला असून, म्यां स्वस्थ बसावं अँ ! नाहीं नाहीं; हा क्रोधाग्नी कधीं शांत होणार नाहीं ! प्रिये सांग सांग तुला तरी हें योग्य दिसतं काय ? अरे काय करावं मोठा विचार आहे. (कांहीं वेळ स्तब्ध राहून) याला आतां दुसरी तोडच नाहीं. एक आपण आपल्या प्राणाची आशा सोडली ह्मणजे झालं ! सखे मी तुला आतां सांगतो तसं कर. “आपल्या पित्याचा घात तुझी केला, हें चंद्रसेनाला समजून, त्याबद्दल सूड घ्यावा ह्मणून आपणास ठार मारण्याचा विचार मी केला आहे” असं आपल्या बाबांना सांग; ह्मणजे तो चौकशी करील व मीही आपला अपराध कबूल करीन; नंतर तो मला खास देहांत प्रायःश्चित देईल, आणि एकदांचा मी या दुःखांतून मुक्त होईन. आतां तुझ्या संबंधानं मी निराश झालों आहे आणि मला जगण्याची आशाही नाहीं; तर एवढी माझी विनंति मान्य कर.

कमला—(दुःखानें) हर हर जिवलगा ! मी आपला घात करवूं ? आणि मला तरी जगून काय करावयाचं आहे ! शिव शिव जगनिवास ! (मुळित होऊन पडते.)

चंद्रसेन—(दुःखित होऊन) अरे अरे देवा ! काय हें झालं ! (कमळेस सांवरून धरून) माझी प्रिया अगदीच

किंहो बेशुद्ध ज्ञाली ! (डोळ्यांस पाणी आणून) हाय हाय प्रियसखे कमले सावध हो, सावध हो ! देवा किती तरी मी निर्दय ? काय मी भलभलतं बोललों ! प्रिये सावध हो आणि मजकडे पहा ! तुझ्या गळ्याची शपथ घेऊन सांगतों कीं, याउपर मी सूड घेण्याचा विचार अगदीं सोडून दिला. (तिच्या गालावरून हात फिरवून) माझ्या प्राणा ऊठ ऊठ !

कमला— (शुद्धीवर येऊन शोकाकुल होऊन) हर हर प्राणनाथ ! अतं घोर कृत्य करावयास आपण मला कसं हो सांगतां ! देवा मी इतकी निष्ठुर आहे अं ! मला अजून आपण ओळखिली नाहीं काय ? (रडूं लागते.) आपल्याला मारवून प्रिया मला तरी मागं जगून काय करायचं आहे !

चंद्रसेने— (तिचे डोळे पुसून) नको नको आतां ते शब्दसुद्धां पुन्हां उच्चारूं नको. मी तुझ्या गळ्याची शपथ घेऊन सांगतों कीं, मनांत आणलेलं कृत्य करायचं सोडून दिलं !

कमला—(चंद्रसेनास आलिंगून आनंदानें) देवा ! किती उदार अंतःकरण हें ? आतां माझा जीव स्वस्थ झाला ! प्राणनाथ हें सारं वर्तमान माझ्या आईला समजलं, ह्मणजे किती तरी तिला आनंद होईल ? चला तर आपण तिला भेटून हें सर्व सांगूं. मी पुढं जातें, तों आपण यावं, (जावयास निघते तों स्मरण होऊन) पण प्रिया सर्वच मेळं एकीकड राहिलं ; आज सकाळपासून जेवणखाणं नसेल ? (आनंदीस) अने जाग खाली लवकर तयारी करीव.

आनंदी— रावसाहेब आल्याची बातमी ताईसाहेब मवां-
शीच समजली आहे; मुत्पाकाकडं तयारी झालीच असेल; मी
आतां जाऊन शोध घेऊन येते (जाते.)

कमला— (चंद्रसेनास) चलायचं तर मग!

चंद्रसेन— (खिन्न मनानें आपल्याशीं) देवा! माईसाहेबांकडे
ऐकलेल्या हकीगतविहून माझे मनोरथ पूर्ण होतीलसं दिसत
नाहीं. असो ईशेच्छा ! (कमलेस) प्रिये चल तर.

(दोघें निघून जातात.)

द्वितीय अंक समाप्त.

अंक ३.

प्रवेश १ विलासपुरास जाण्याचा रस्ता.

(पुरुषवेष घेतलेली व श्रमिंत झालेली

चंपकमाला प्रवेश करते.)

चंपकमाला—(आपल्याशीं दुःखानें) हुःश ! जयनगराहून निघून वीस दिवस झाले; अजून मेलं तें विलासपूर किती दूर आहे कोण जाणें ! हं; देवा, कायरे हे माझे हाल मांडले आहेस ! हरहर ! हतभागी चंपकमाले अशी तूं दुर्दैवी जन्माला तरी कशाला आलीस ! अरे अरे काय दशा आली ही ! ज्या माझ्या सेवेस हजारों दासी तत्पर असावयाच्या, जी सुग्रास अन्न खाऊन, आवडतील ते सुंदर दागिने व वस्त्रें लेवून आनंदांत असावयाची, जिला कुठंही चार पावलं जाणं झालं, तरी मेणा, पालखी यांवांचून माहीत नाहीं, तिची स्थिति परमेश्वरा कायरे ही केलीस ! वेळेला अन्न नाहीं, पाणी नाहीं, चालून चालून पायांला फोड आले, श्रमानं आणि चिंतें शरीराचा अस्थिपंजर मात्र राहिला आहे ! शिव शिव जगंनिवास, सोडीव मला या यमयातनें तून ! हं; पण असं कुठून होणार ! एकंदरीत हा मेला कालचक्राचा फेरा कठीण आहे ! असो, नशीबीं जें आहे तें कशानं चुकणार ? (कांहीं वेळ थांबून रागानें) हाय हाय काय करूं ? या चंपकमालेची अशी स्थिति करण्याला, मेल्या निर्दया चंद्रसेना तूंच रे तूंच कारण ! त्याची आठवण

झाली कीं अंगाचा तीळपापड होऊन जातो. (बोटें मौडून दांत खात) रे चांडाळा पांषाणहृदया ! जेव्हां मजप्रमाणं तुझा मनोभंग झालेला पाहीन, तेव्हांच हे डोळे निवतील. हर तेव्हेनं मी तुझा सूड घेतल्यावांचून कधीं राहाणार नाहीं. (कांहीं वेळ स्तब्ध राहून) हं:, काय चमत्कार आहे पहा ! वेळ आली कीं कोणतंही होण अशक्य नाहीं, नाहीं तर त्या मेल्याच्या मामाच्या घरून कां माझी सुटका होणार होती! पण संधी साधून, तेथून सुटून पुरुषवेशानं येथपर्यंत तर आलें. असो, चला आतां हळू हळू मुक्काम गांठला पाहिजे: (चिंताग्रस्त होऊन) पण आतां पुढील रस्त्याची माहिती कुठं वरं लागेल ? (इकडे तिकडे पाहून) या मळ्यांत माणस काम करीत आहेत तिथं सारा शोध लागेल. आतां तिकडच जाऊन शोध करावा.)

(निघून जाते.)

प्रवेश २.

स्थळ—विलासपूरच्या राजवाड्यांतील दरवारची जागा.

(मणिपाळ आणि नारायणप्रसाद प्रवेश करतात.)

मणिपाळ—या नानासाहेब, असे या.

(दोघे बसतात.)

नारायणप्रसाद—काय हो मणिपाळजी, आज दरवारचंसं बोलावणं झालं ?

मणिपाळ—मला पक्कीशी बातमी नाहीं, पण काल कारभारीसाहेब ताईसाहेबांच्या लग्नाचा कांहीं विचार होणार

आहे ह्मणत होते. त्यांनी पाहिलेल्या सर्व स्थळांमध्य सुवर्ण-
पूरचं स्थळ पसंत होऊन, आमच्या महाराजांनी त्या राजास
पत्र लिहिलं होतं, त्यावरून लग्ननिश्चय करण्याकरितां तिक-
डून वकील आले आहेत; तेव्हां बहुतकरून हेंच कार-
ण असावं.

(इतक्यांत विद्याधरदीक्षित काठी टेंकीत येतात.)

उभयतां—(त्यांस पाहून उठून) यावं गुरुवर्य यावं;
नमोनमः नमोनमः. आज फार दिवसांनी दर्शनाचा लाभ
झाला. (हातानें जागा दाखऊन) या असे या.

(सर्व बसतात.)

नारायणप्रसाद— अलीकड स्वारी फार दिवसांत कुठं
दिसली नाहीं !

विद्याधरदीक्षित— जेहेत्ते चंडभैरवीचं अनुष्ठान होतं,
यामुळं जेहेत्ते बाहेर पडायला झालं नाहीं. कसं काय जेहेत्ते
स्वस्ति क्षेम ना ?

उभयतां— हो आपल्या आशीर्वादानं कुशल आहोंत.

विद्याधरदीक्षित— काय झटलं न्यायमूर्ते, जेहेत्ते ताई-
साहेबांच्या विवाहाचं निश्चयांत आलं काय ?

नारायणप्रसाद— नाहीं अद्यापि तसं कांहीं नाहीं; पण
सुवर्णपूरचं स्थळ पसंत पडून, इकडून सुचना झाल्यावरून,
तिकडून वकील आले आहेत, आज कायतो विचार होणार
आहे असं ऐकलं.

(इतक्यांत सारंगदेव राजा व रणदेव कारभारी येतात व
खडी ताजीम होऊन, सर्वांचे मुजरे होऊन बसतात.)

सारंगदेव— रणदेवजी, अहो यांची मनुष्यांत कां गणना

आहे ! हीं शुद्ध गाढवं आहेत. एकदां नाही, दोनदां नाही, हजार वेळ मी तिला सांगितलं असेल कीं, त्या भिकारड्या चंद्रसेनाला कमला साफ देणार नाहीं हणून; पण पुन्हां आपलं तिचं तें आहेच ! हं:, काय हणवां याला ? मनुष्यानं आपलं कुल, योग्यता ह्यांजकड कांहीं पहावं कीं नाहीं !

रणदेव— काय विचारावं सरकार, तें तर अवश्य पाहिलं पाहिजे. लग्न हणजे कां पोरखेळ आहेत ? पण मला तिथं विलकुल बोलतां येईना.

सारंगदेव— त्या पोराचे आईबाप वारले, मागं त्याला संभाळणार कोणी नाहीं, हणून लटलं, असेनाकां थोर होई-तो आमच्याजवळ ! तो आपला हिचा बेत त्याला घरजांवाई करण्याचा ! वारे अकल ! बायकांना कांहीं विचार आहे कां ? एकाच्या भरीं भरल्या कीं भरल्या. तुझाला सांगतो हे सारे त्या पोराच्याचे आणि आमच्या पोराचे खेळ आहेत, आणि त्यांत हिला तर अकलच नाहीं.

रणदेव— सरकार देखत ऐकत त्या बायका ! त्यांना तो विचार किती असणार ! बाईसाहेबांचा स्वभाव पडला आधींच भोळसट, त्यांत त्या पोराचा लडिवाळपणा आणि आर्जवीवृत्ति, मग काय पहायचं ? सहजच त्या भाळल्या.

सारंगदेव— हं:, बोलण्याची शंकाच नाहीं, पांचट नाहीं तर ! तसाच तो थेरडा हरपाळ. वयाला साठ वर्षे झालीं, पण कांहीं तरी अकल ! बोलतां बोलतां परवां त्यानंही हेंच बोलणं काढलं !

रणदेव—हं:, वय झालं हणून अकल कां येते ? ह्यातारी गाढव कां थोडी असतात ?

नारायणप्रसाद—सरकार, आपल्याला जें करायचं आहे तें करावं; आपण कशाला तिकड लक्ष्य घावं ?

सारंगदेव—तसंच परवां देशोदेशच्या राजपुत्रांच्या तस-
विरी पहावयाला पाठविल्या आणि त्यांत तुमच्या मनास कोण-
ता वर येतो ह्मणून विचारलं; तों 'आपल्याला वाटेल तें करावं'
हें उत्तर ! हं; कारटी एक नाचते, त्याबरोबर लागली हीही
नाचावयाला ! अकलशून्य !

मणिपाळ—चाललंच आहे ! आपण आपल्या मनाप्र-
माणं केलं, ह्मणजे झालं.

सारंगदेव—काय हो **मणिपाळजी**, तुझाला हुकूम केल्या-
प्रमाणं, हाकलून दिलात कीं नाहीं त्या कारट्याला वाड्यांतून ?

मणिपाळ—जी सरकार, त्याला बरेच दिवस झाले. कार-
भारीसाहेबांनीं खावंदाचा हुकूम सांगतांच, तेच दिव-
शीं संध्याकाळीं **चंद्रसेनरावाला** मी सरकारचा हुकूम सांगि-
तला व तेही लागलेंच तेथून निघून **रतिपालरावाकडं** जाऊन
राहिले; व फिरून वाड्यांत किंवा त्याच्या आसपास येऊं नये
अशी सक्त ताकीद दिली आहे. अलीकडं ते एथें कोठें दिसत
नाहींत; बहुतकरून एथून कोणीकडे निघून गेले वाटतं.

रणदेव— तें तर महाराज त्याच दिवशीं करून टाकलं;
कारण, ताईसाहेबांचा त्यांच्याशीं विवाह होण्याच्या संबधानं
बाईसाहेब व ताईसाहेब यांची निराशाच झाली; तेव्हां लटलं
आतां त्यांच्या नजरेसमोर तो राहतां उपयोगीं नाहीं. वरचेवर
त्यांच्या मनांत तें येऊन फार दुःख व्हावयाचं; शिवाय सरकार
त्याला त्यावेळीं दूर केला, तेंही ठीकच झालं; नाहीं तर लो-
कांत कांहींतरी भलतंच व्हावयाचं.

मणिपाल— त्या दिवशीं कोण अनर्थ ! वाईसाहेबांनीं आणि ताईसाहेबांनीं रडून कलहोळ केला ! मला असं झालं, कीं आरंभलेलं कृत्य एकदांच शेवटास जातं कसं !

सारंगदेव— ठीक झालं पीडा गेली. पुन्हां त्याचं नांव नको !

विद्याधर दीक्षित—जेहेत्ते लहानपणापासून चंद्रसेनरावांचा त्यांनीं प्रतिपाल केला, तेव्हां जेहेत्ते वाईट वाटायचंच ! माईसाहेबांचा जेहेत्ते फार हेतू होता, ताईसाहेबांना त्यांस देण्याचा; कारण मुलगा जेहेत्ते सुगुणी, विद्वान, शूर, ताईसाहेबांस वर अप्रतिम; तसंच जेहेत्ते माईसाहेबांच्या सांगण्यावरून उभयतांच्या पत्रिका जेहेत्ते अवलोकन केल्या आहेत. छत्तीस गूण जेहेत्ते जमले. तेव्हां माझंही मत जेहेत्ते हा संबंध व्हावा असं होतं.

सारंगदेव—वाहवा उपाध्येवुवा वाहवा ठीक ! किती अविचाराचं हें आपलं बोलणं ! अहो विद्या, कला, शौर्य इत्यादिकांत शेंकडों उत्तम वर मिळतील, पण ते माझ्या कान्येला योग्य कीं काय ? आह्मांला कुल, शील, योग्यता सर्व कांहीं पाहिलं पाहिजे; फक्त मुलगाच उत्तम घेऊन करायचं काय ?

विद्याधर दीक्षित—हो, जेहेत्ते तेंही उक्तच आहे.

(इतक्यांत चौपदार मुजरा करून)

चौपदार—सरकार सुवर्णपुरच वकीलसाब आल्यात.

सारंगदेव—जा रणदेवजी त्यांना घेऊन या.

(रणदेव जाऊन त्यास घेऊन येतो, तो राजास मुजरा करतो.

सर्व त्यास ताजीम देतात.)

नारायणप्रसाद—या वकीलसाहेब असे या.

(सर्व बसतात.)

रणदेव—कसं काय कांहीं सुवार्ता ?

गोपालसिंग—आतांच सुवर्णपुराहून सरकारचं आज्ञापत्र आलं कीं, खावंदांचं बहुतेक हणणं मान्य हणून; बहुतकरून सर्व जमलंच हणायचं. कारण हुंडापांडा, मानपान, सर्व ठरलेच आहेत; फक्त नवरंगड परगणा आंदण घावयाचा, तो सरकारचं हणणं मुलीच्या हयातीपर्यंत चालायचा आणि आमच्या महाराजाचं हणणं वंशपरंपरेनं चालावा, एवढीच काय ती लडथड आहे.

रणदेव—वाहवा ! हणजे मुख्य तर हेंच प्रकरण आहे. कारण सालीना दोन लाख उत्पन्नाचा मुलूख अगदीं देणं अवघडच आहे ! पण सरकारचं अनुमोदन असल्यास माझं कांहीं बोलणं नाही.

विद्याधर दीक्षित—जेहेत्ते वकीलसाहेब कारभारीसाहेबाचं हणणं जेहेत्ते रास्तच आहे.

सारंगदेव—कसं काय गुरुजी, शास्त्राज्ञा काय आहे ?

विद्याधर दीक्षित—शास्त्राप्रमाणं जेहेत्ते असं आहे कीं, “राजा हा राष्ट्राचा पालक आहे, त्यांस प्रजानुमतावांचून स्वकार्यार्थं जेहेत्ते भूमिदान करतां येत नाहीं. ”

नारायणप्रसाद—(हात जोडून) माझं हणणं असं आहे कीं, सदर परगणा ताईसाहेबांच्या औरस पुरुषसंततीकडे मात्र पुढें चालावा. कां कारभारीसाहेब आपलं मत काय आहे ?

रणदेव—वाहवा ! ही तोड पसंत निघाली. तेव्हां हेंच

आमचं ह्मणणं, असं सुवर्णपुरास लिहून कळवावं ह्मणजे झालं; कां वकीलसाहेब ?

गोपालसिंग—भलतंच ! सरकार आतां अवकाश कुठे राहिला आहे पत्र जाऊन उत्तर येण्याला ? मूहुर्ताचे दिवस जवळ आले ! (राजास) मी सरकारांना विनांति करतो कीं, आमच्या महाराजांनीं हें सर्व मजवर सोपविलं आहे; आपला विचार काय तो कळूंदे ह्मणजे झालं.

रणदेव—विचार काय, न्यायाधीशसाहेब ह्मणतात तसंच कवूल करा ह्मणजे झालं.

गोपालसिंग—वरं असो, आपली मर्जी असेल तर तसं कां होईना. एकदाचं ठरून जाऊंदे ह्मणजे झालं.

सारंगदेव—मग आतां अवकाश नको. तिथिनिश्चय करून तिकडील सर्व मंडळीस इकडे आगण्याकरितां पत्र देऊन आपल्या वकीलाना धाडाच यांजवरोबर. कां गुरुजी ?

विद्याधर दीक्षित—हो जेहेत्ते आतां लांबणीवर नको. 'शुभस्य शीघ्रं' जेहेत्ते ध्या जगदंबेचं नांव आणि ध्या वकीलसाहेबांना विडा; ह्मणा 'वक्रतुंड महाकायः—'

सारंगदेव—वरं पण मुहूर्त कोणता धरावा ? तिकडून बऱ्हाड येण्याला पंचवीस सव्वीस दिवस तरी लागतील, तेव्हां त्या बेतानं धरला पाहिजे.

विद्याधरदीक्षित—कालच जेहेत्ते मी ग्रंथावलोकन करून मुहूर्त जेहेत्ते काढून ठेवला आहे. वैशाख कृष्ण अष्टमीचा मुहूर्त जेहेत्ते उभयतांना लाभतो; ह्मणजे जेहेत्ते मुलाची वृश्चिक राशी, तेव्हां चंद्रमा नवमस्थानीं असून, रवी त्रितीय स्थानीं आहे, आणि जेहेत्ते तो पाप ग्रह आहे उक्तच आहे; आणि

जेहेत्ते मुलीची राश मकर तेव्हां जेहेत्ते चंद्रमा सप्तमस्थानीं आहेच आणि गुरुबळ पाहिजे, तर तो जेहेत्ते एकादशस्थानीं पडला आहे; तेव्हां जेहेत्ते तोच मुहूर्त उक्त आहे.

रणदेव— ह्यणजे कितो ? (बोटानें मोजून) आज पासून एक महिना वीस दिवसांचा अवकाश आहे ना ? ठीक आहे. देतो तर सरकार या मजकुराची थैली इकडील वकीला-जवळ आणि करतो रवानगी त्याची.

सारंगदेव— ठीक आहे. **गोपालसिंगजी** आतां आपण निघणार केव्हां ?

गोपालसिंग— आतां काय उदईक प्रातःकाळींच निघतो.

सारंगदेव— वरं आहे; कसही करून हे आरंभलेलं कार्य चांगलेपणीं एतदांच शेवटास न्या ह्यणजे झालं.

(**रणदेव** सर्वास पानमुपारी अत्तरगुलाव व वकीलास पोपाख देतो)

गोपालसिंग— (उठून) देतो तर आतां आज्ञा.

सारंगदेव— ठीक आहे या.

[**गोपालसिंग** मुजरा करून निघून जातो.]

सारंगदेव— आतां माझं मन स्वस्थ झालं. नाही तर पोरी-च्या लग्नाची मोठी काळजी पडली होती.

मणिपाल— (हंसून) खावंदासाख्यांना अशी काळजी, मग आक्षी काय करावं ?

सारंगदेव— तसं नव्हे, अहो आमचं झालं ह्यणून काय झालं ? तें जमून एकदाचं शेवटास जाईपर्यंत पंचाईतच कीं नाही ? वरं **रणदेवजी** ह्याप्रमाणं तिकडं कळवा आणि आतां तयारीला लाग.

रणदेव— तयारी तयारी ती काय? हांहां ह्मणता होईल.
त्याची काळजी नको; पण उद्यां भोजनोत्तर स्वारी चतुरंगडास
निघायची ना?

सारंगदेव— हो आतां काय काम आहे इथं? सर्व तयारी
ठेवा. (उठतो.)

रणदेव— बरं तर आतां सर्वांना आज्ञा देतो.

सारंगदेव— ठीक आहे.

(सर्व राजास मुजरे करून जातात.)

प्रवेश ३

स्थळ—विलासपुरांतील हरेश्वराच्या देवाच्या-
पुढील चौथरा.

(हरपाळ चौथऱ्यावर बसला आहे तो यदुवीर येतो.)

यदुवीर— (मुजरा करून) राम राम भाऊसाहेब राम
राम. लई दिसांनीं गांठ पडली.

हरपाळ— राम राम यदुवीरजी, या बसा. कसं काय
ठीक आहेना ?

यदुवीर— आमच काय साहेब बेस हाय. अलीकड लई
दिसांत कुठं वाड्याकडं फिरकली नाहीं सवारी ?

हरपाळ— हं ! झाले खरे फार दिवस; आजमासें दीड म-
हिना होत आला असेल. नाहीं आलों झालं ! परवां दहा
बारा दिवसांमागं बागेंत मात्र त्या मुलीला कुठं तरी नोकरी-
वर जोडून घ्यावी, ह्मणून माईसाहेबांना भेटलों होतो. दरबाऱ्याची
स्थिति दिवसानुदिवस चमत्कारिक होत चालली आहे, स-

पून आपलं काम बरं कीं घर बरं, कुठंच जात नाही. फक्त संध्याकाळीं एथें देवदर्शनास येतो. बरं असो, माईसाहेबांची व ताईसाहेबांची तव्येत बरी आहे ना ?

यदुवीर— हं: ! कसल्या पुसता राव तव्येती न काय ? रावसावांस्नी वाड्यांतन घालऊन दिल्यालं आपनास्नी ठाव हायच. तवापसन माईसाबांची अन ताईसाबांची रडून रडून-शानी हाड निघाल्यात. यळला आन न्हाई, रातची नीज न्हाई, रातदिस सारखा लेंचा जप करीत बसल्यात. त्यामंदी आनकी परवां परदानसाव सांगूनशानी गेलं कीं, ताईसाबास्नीं **सुवर्णपूरच्या** राजाच्या मुलाला देण्याचं ठरलं ह्णून; अन तयारीवी चाललीया. तवांपासन तर राव कांई बोलायची सोय न्हाई ! अर देवा ! आतां आपल्याच्यानं लें दुक पाहवना वा !

हरपाळ— अर अर काय करावं ! मी ते दिवशीं पुष्कळ तव्हेनं सांगितलं पण उपयोग काय ? महाराज तिकड लक्ष देत नाहीत ना अगदीं ?

यदुवीर— हं: ! काय पुसता राव जनुं तुमास्नी ठाव न-सल्यावानी ! तेसनी लेंच्या कामाहोर कुठ सुचतया ! तुमास्नी सांगतो भाउसाव, मला काय ह्योर आतां नीट गत दिसत न्हाई !

हरपाळ— त्याला काय उपाय आहे बाबा ! दैव समजायचं ज्ञालं दुसरं काय ? बरं पण **चंद्रसेन**रावांना अलीकडं कुठ पाहिलेस कां ? काय करावं पहा आह्वांला त्यांना भेटायची चोरी ज्ञाली आहे.

यदुवीर— यक दोन यळा पाहिल व्हत वा. तवापासन अलीकडं कुठ न्हाई दिसल काय साहेब लेंचीवी यवस्ता तीच

झालीया हून ! त्यासनी हून अक्षी येड लागल्यावानी झाल्या ! आकासाव सांगत व्हत्या वा परवा माईसावांस्नी. कसला राव हिऱ्यावानी मानूस पन काय दशा होऊनशानी गेली वगा ! काय सांगावं तकड ल्येंची यवस्ता तशी अन हकड हेंची अशी; कुनालावी सुक न्हाई न काय ?

हरपाल—हं ! चाललच आहे ! माझ्या मनांत फार होतं कीं, रावसाहेबांशीं ताईसाहेबांचा संबंध व्हावा; हणजे सर्व ठीक झालं असतं. एक तर ताईसाहेबांना मनासारखा उत्तम वर मिळाला असता; दुसरं माईसाहेबांचा हेतू पूर्ण होता. आणि तसं झालं असतं हणजे मार्ग पुढं या राज्याला तेच अधिकारी होते. तेणेंकरून सर्व प्रजेलाही सौख्य झालं असतं; पण बोलून उपयोग काय ? कुणाचं चालणार आहे महाराजापुढं ?

यदुवीर—बाईसावांनीं तर लई खटपट केली, पन राव एकदा न्हाई ते न्हाईच !

हरपाल—अहो एक त्यांनींचशी काय ? मो, दीक्षित सर्व खटपटी करून करून दमलों; पण काहीं उपयोग झाला नाहीं; फार काय सांगूं ? त्या कामांत मजवर राग सुद्धां झाला ! काय करावं मला त्या बापड्या चंद्रसेनावदल फार वाईट वाटतं !

यदुवीर—काय हणता ! इकत करूनशानीची यरथ ? नशीव हनायचंन ह्योर काय ?

हरपाल—(काहीं वेळ स्तब्ध राहून) काय हो यदुवीरजी परवा ती सुंदरा नांवाची एक नवीन मुलगी ताईसाहेबांकडं नोकरीवर जोडून दिली आहे: कशी काय याने तिची

चालू चालूक ? माईसाहेबांच्या मनाला आली कां ?

यदुवीर—छे राव ती काय इचारतां ! लई हुशार ! काय सांगूं ? माईसाबांचा अन ताईसाबांचा ती जीव कीं परान होऊन बसलीया. माईसाब तर लई लई वाखाननी करत्यात. काय बगा एक एक मानूसबी असतय ! सरूपानं तर दिसन्या ताईसाबच, शानी तशीच, आन गुनानं तर लई आश्राप ! बरं कायव भाऊसाब ती कोन, कंच्या गांवची, व्हय न्हव हें आपनास्नी समद ठाव असल ? आमीं, माईसाबांनीं, ताईसाबांनीं इचारून इचारूनशानी ज्ञात ज्ञात तोडली, पन हानकी विगार. कांई पत्ताच लागून देत न्हाई. फकत नशिबानं असं दिस आळ हानतीया आन घळा घळा रडतीया; का हाय देवाला ठाव वा. मला तर वाटतं राव ती कुना थोरा मोठ्याची असावी.

हरपाळ—मला तरी कांहीं विशेष माहिती नाहीं. थोडे दिवसांमागं नित्याप्रमाणं मी एथें देवदर्शनाला आलों होतो त्हेहां एक सुंदर तरुण मुलगा, वयानं विशीचे आंतच, साधारण पोषाख केलेला व श्रमित झालेला, असा या पारावर बसलेला पाहिला. मी त्यास कोण, कुठले, कुणीकडं जाणार, वगैरे विचारलं, तो तों हणाला, “आह्मी असेच फिरस्ते आहोंत. दुर्दैवानं कालचक्राच्या फेऱ्यांत येऊन, कोठें कांहीं तरी पोटाची सोय पहावी हणून हिंडत आहें; आज बरीच मजळ झाल्यानं थकून गेलों आहें; शहरांत जावं तर कोणाची ओळख नाहीं, यामुळं एथेंच रात्रीचे रात्र राहवं आणि उद्यां कोठें सोय पहावी असा विचार आहे.” हें त्याचं बोलणं ऐकून व झकलेली दीन अशी त्याची मुद्रा पाहून मी त्यास हटलें एथें कशाला नदीतीरीं उघड्यांत पडतां ? चला मज बरोबर

माझे घरीं. रात्रीचेरात्र तिथ रहा आणि उद्यां कोठें सोय पाहून चला. हें माझं बोलणं ऐकून तो मज बरोबर आमच्या घरीं आया. कांहीं वेळानें मी त्यास जेवायास उठा ह्मटलं; तों तो म्हणाला मला विलकूल क्षुधा नाही, मी आतां स्वस्थ पडतो; पण माझा आग्रह पाहून तो थोडसं जेवला. नंतर मी त्यास हंतरायपांत्रायास देऊन ह्मटलं, फार दमलां आहां, आतां स्वस्थ पडा. वाटेचे श्रम फार झाले होते त्यामुळे त्यास पडतां पडतां झोंप लागली. मी जवळ देवाचं नांव घेत बसलों होतो; कांहीं वेळानं तो झोपेत कांहींसं वरळं लागला. त्यावरून मला असा संशय आला कीं, तो पुरुष नसून कोणी विरहदुःखानं पोळून निराश झालेली स्त्री असावी. पुढं कांहीं वेळानं मला वाटतं कीं, त्याला कांहीं भयंकर स्वप्न पडलं, तें ऐकून भिऊन तो किंचाळून धडपडत उठला.

यदुवीर—अर इच्या मन काय हिकमत वगा. जे जे म्ह. नून ऐकावं, त्ये नवालच ! वर म्होर ?

हरपाळ—नंतर मी त्यास कशानं म्यालां, काय संकट तुम्हांवर आलं आहे. मवांशींच्या तुमच्या झोपेंतील भाषणावरून तुम्ही पुरुष नसून वेपांतर केलं असावं व त्याचं कारण काय वगैरे हकीगत विचारली. प्रथम त्यानं वरेच आढेवेढे घेतले. शेवटीं माझा आग्रह पाहून डोळ्यांस पाणी आणून तो म्हणाला; आपण म्हणतां त्याप्रमाणं मी अविवाहित स्त्री आहे. माझं नांव सुंदरा. माझा जन्म एका कुलीन घराण्यांत झाला आहे. कांहीं प्रसंगानं निराश्रित होऊन हा पुरुष-वेष घेऊन मी येथें आलों आहे. यावांचून जास्त हकीगत माझ्यानं सांगवत नाही, तर कृपा करून ती मला विचारूं न.

का. आतां एथें कोठें नोकरीस राहून कसे तरी काळाचे दिवस काढावे असं मनांत आहे; तर मेहेरवानीकरून मला कुठें सोय लावून घ्याल, तर मजवर मोठे उपकार होतील. नंतर मी तिला जास्त न विचारतां ठीक आहे म्हणून सांगितलं.

यदुवीर—वगा इच्यामारी कसं कोळव्याड हाय ले.

हरपाळ—दुसरे दिवशीं मी तिला लुगडीं चोळ्या वगैरे वेऊन दिल्या आणि सांगितलं आतां व्यर्थ दुःख करूं नको; स्वस्थ मजपाशीं रहा, तूं माझ्या मुलीप्रमाणं आहेस. थोडे दिवसांत एकादं चागलं स्थळ पाहून मी तुझं लग्न करून देईन, परंतु माझं ह्यणणं तिला मानवलं नाहीं. ती ह्यणाली एकवार मी हे पंचप्राण एकाला आर्पण केले होते, पण दैव-योगानं तो संबंध घडून आला नाहीं आणि मनाला अति खेद होऊन जिवंत आहे, तोंवर अविवाहित राहण्याची मी शपथ घेतली आहे. आतां एवढंच कीं, जीव आहे तोंवर कसे तरी काळाचे दिवस काढावयाचे, तर कोठेंतरी श्रीमंताजवळ मला चांगली सोय लाऊन द्या. नंतर निरुपाय होऊन तेच दिवशीं मी माईसाहेबास भेटऊन तिला ताईसाहेबांकडे जोडून दिली; आणखी तिला असंही सांगितलं आहे कीं, जे दिवशीं तुला त्या नोकरीचा कंटाळा येईल ते दिवशीं मजकडे येऊन खुशाला रहा. दोन चार दिवसांनीं सवड पाहून मला भेटत जा. त्याप्रमाणं एक दोन दिवसांनीं ती येऊन मला भेटून जाते.

यदुवीर—छे राव आतां कुठल्या ताईसाब तिला सोडायला? अक्षलं मानूस मिळतया कुट ? लई गुनी वगा.

हरपाळ—ह्यटलं मी तिची शिफारस केली होती; तिच

तिथं कसं काय जमतं या काळजींत होतो. असो, एकून त्यांच्या मनास आली तर ह्मणा !

यदुवीर—छे साहेब त्येची काळजी नग. आन त्ये मानूस कुनाच्या पारखच ?

हरपाळ—बरं तर चला आतां घरीं जाऊं; तिन्हीसांज झाली. (उठतो)

(दोवे निवून जातात.)

प्रवेश ४.

स्थळ—राजवाड्यांतील रणदेवाची वसण्याची जागा.

(रणदेव वसला आहे व शंकरजी जवळ उभा आहे.)

रणदेव—कायरे शंकरजी महाराजांकडून कोणी आलं होतं कां ?

शंकरजी—न्हाई सरकार. सकाळच्यापारी योक सवार येऊनशानी गेला, त्येच्यावर कुनीवी न्हाई.

रणदेव—(मिशांवर ताव देऊन आपणांशीं) वाहवा ! हल्लीं आपला काल तर खूब चैर्नीत जात आहे. लोकांचं ह्मणणं आहे कीं लग्न करा, जगांत घरदार बायकापोरं अस-त्यावांचून मनुष्यास खरं सुख नाही; पण कुणी वेटी ती याता-यात करावी ! आतां आहे हें ठीक आहे. “आगे लंड पीले लंड ” त्रास नाही कसला. बरं हल्लीं कमी काय आहे ! सुग्रास अन्न आहे, मौल्यवान वस्त्रं, दागदागीने आहेत, चाकर माणसं सेवेस हजर आहेतच, लोकांत मान पान व ब्रह्मा आहेच ह्मणा, विषयवासना तर तृप्त होतच आहे; मग नाही

काय ? फक्त एक महाराजांच तंत्र संभाळलं हणजे कांहीं कमी नाही. आणि ते तर असे मुठीत आहेत; जणो कळसूत्री बाहुलंच, नाचवीन तसं नाचतं आहे. (मिशा सारून) पंचीची पक्कडच तशी आहे. खरोखर एक व्यसनाधीन मनुष्य झालं हणजे शुद्ध दरवेशाचें अस्वलाप्रमाणं तें होतं ! (थोडावेळ थांबून; उघड) एक तो काटा थेरडा संग्रामसिंह काढून टाकल्यापासून आमचीं एकंदर कृत्यं यथास्थित चाललीं आहेत. नाहीतर तो होता तोंवर कोणतीही गोष्ट काढा; तो आपला आमच्या उलट आहेच. आमच्या या चैनीला पाहिजे पैसा, खजीन्यांत नाहीं शिल्लक, हणून मालावर, माणसांवर असे नाना तऱ्हेचे कर आह्मी बसविले; तों आपला लोकांना नाना तऱ्हा सांगून चिथऊन देऊन आहेच आमच्या विरुद्ध; काय करावं ?

शंकरजी—काय साहेब त्ये कां मानूस व्हत का काय ? छी ! कारवारीपनाच काई तरी तेज !

रणदेव—तशीच त्या दयारामाची सून, हाय हाय ! कसलं मापुक पाखरूं हातांत आलं होतं, पण त्या नीच थेरड्याच्या कृतानिं किंही हातचं सुटून गेलं ! ते दिवशीं केवढा वाद-विवाद मजशी केला, शेवटीं हात घाईवर येऊन भरसभेंत झ्या तोंडांत मारली ! हं: पण गांठ कोणाशीं समजला नाही; गेला कीं नाहीं माती खात ! (आपल्या मालावर हात फिरऊन) या मालावरचा वण तेव्हांच जिरला पण या हृद-यावरचा कसा जिरेल ? कारण हण आहे कीं व्रण बरा झाला तरी खूण राहतेच. (दांतओठ खाऊन) ठीक आहे त्याला तर दिलंच प्रायश्चित ! पण एवढ्यानं काय होतं ? जेव्हां

त्याचीं पाळंमुळं हा रणदेव खणून काढील, तेव्हांच स्वस्थ होणार आहे. त्या कारख्याला तर वाड्यांतून हांकाललाच आहे; पाहून घेतों आतां ! (थोडा वेळ स्तब्ध राहून) वरं कायरे शंकरजी त्या पोरख्याला वाड्यांतून हांकालल्यावद्दल लोक मला नांव ठेवीत असतील, नाहीं ?

शंकरजी— व्हय आपनास्नी अन म्हाराजास्नी लई नांवं ठेवल्यात साहेव.

रणदेव— अं:, जाऊंदे कीं त्यांत काय अर्थ आहे! कुत्रीं कां थोडीं भुंकतात ? (विस्मयानें) हं: काय या पाजी लोकांचा चमत्कार आहे, त्या भिकारड्या संग्रामसिंहाच्या संबंदाची कांहीं गोष्ट असो, तिचं वर्णन करायला जसे बेटे भाट बनतात. कायरे त्या कारख्याचं जे जिकडं तिकडं फार माजलं आहे, त्यानं असा परक्रम केला, त्यानं तसा जय मिळविला, त्याला मोठी जहागीर मिळाली ! आहेकारे यांत कांहीं तथ्य ? मला तर त्याच्यांत कांहीं पाणी दिसत नाहीं. हं: असं असतं तर त्या रतिपालरावाकड कशाला पडला असता तुकोडे मोडीत ! तुला सांगतों त्या निवळ गप्पा ! पोर तें काय आणि करणार काय ?

शंकरजी— न्हाई साहेव. त्ये समद खर हाय; कारन त्येंच्यासंग गेलेल्या गनुजीनं यक यक हकीगत सांगितली, ती ऐकूनशानी आपला तर जीव बगा दडपून गेला ! वयानं न्हान पन लई परतापी ! त्यो सांगत व्हता, जे दिशीं रतनपुरावर मोठी हुलड उडाली, त्ये दिशीं त्येंच्या मामावर लई ब्रेतली व्हती; तवा रावसाहेबांनीं समद्या देखत अपला घोडा गर्दीतन काडला, अन झटन् मदी जाऊनशानी तक्रडचा

परदान अन सेनापती हत्तीवर बसल व्हत; त्या हत्तीच्या दांतांवर दिल घोड्याच म्शोरल पाय, अन हांहां म्हनतां एका झटक्यासरसी तलवारीनं दोगांचीवो गर्दान उतरली न काय ?

रणदेव— काय ह्मणतोस ! हं: काय साहस हें ! आश्चर्य आहे बुवा ! बेटं बीजच कडवं अँ ! (आपल्याशीं) नाहीं तर आह्मी पहा ! तरवार, बंदूक, शिकार, लढाई ह्मटलं म्हणजे बेटो पांचावर धारण बसते. या भित्रीपणाला काय करावं? इलाज नाहीं; यानंच माझं अगदीं अवसान कमी झालं आहे. आपल्याकडून मी पुष्कळ धारिष्ट दाखवितों, पण व्यर्थ. वेळ आली म्हणजे कांहीं नाहीं ! (भिशांवर ताव देऊन) बरं असो, या बनसीशीं गांठ आहे ! दाखवीन कधीं नाहीं कधीं हात.

शंकरजी— आतां काय साहेब ते जित असल काय अन नसल काय ! केरावानी होऊन गेल. त्येंच्या मनामंदी व्हत त्यांपरमानं न व्हतां, समदी घडीच इसकटून गेलीन काय ? जात्याल आतां आपल्या मामाकड कशाला राहत्याल हत ? त्येंची ताईसाबाशीं आपल लगीन व्हईल अशी लई विछा व्हती.

रणदेव—अरे तें कसचं जमणार ! हा बसला आहे ना वस्ताद. बरं तें असो; कायरे **शंकरजी** अलीकड पांच चार दिवसांत सुंदरी कुंठ दिसली नाहीं ?

शंकरजी—हाय कीं हतच साहेब कुट जातीया ? आतां तिचा तोरा काय ? ताईसाबांच्या लई मर्जांत हाय, अन माई-साबवी अक्षी जीव कीं परान करत्यात. अलीकड दागीनं काय ? लुगडी काय ? चोळ्या काय ? किती दिल्यात ह्मणून सांगं ? सदा थाटूनशानी गवरीवानी मिरवंतिया.

रणदेव—काय सांगूं ! ती इथ आल्यापासून मला कांहीं सुचेनासं झालं आहे. ध्यानीं, मनीं, स्वप्नीं सदा मला ती दिसत आहे. हायरे स्वरूप, तो नखरा, ती डोळ्याची चमक, चालण्याची लवक. सर्व कांहीं अनुपम्य आहे. मला वाटतं कीं, जगांतील वस्तुमात्राचें सौंदर्य एकवटून ही पुतळी या विलासी प्राण्याकारितांच बनली आहे. आजपर्यंत मी पुष्कळ स्त्रिया पाहिल्या, पण ही सर कुंठ नाही.

शंकरजी—व्हय साहेब अलीकड वाईच सूक लागून चार दागिनं अन उंची कांबरुनं मिळाल्यापासन, अक्षी आवाळा-तल्या इजवानी चमकतीया.

रणदेव—हं: मूर्खा, अरे जी मूळची सुंदर तिला ते अलंकार म्हणजे ओझं आहे; त्या दागीन्यांनीं आणि वस्त्रांनीं कां तिला शोभा आणली आहे? उलटी दागीन्यांनाच शोभा आली म्हण ! मला तर खचित वाटतं कीं ती चांगल्या थोरा मोठ्याची असावी; फक्त प्रसंगानं अशा स्थितींत काल कंठीत आहे.

शंकरजी—व्हय मलावी असंच वाटतया. आपून तिच्या म्होर ते दिशी किती दागिनं टाकल, न्हाई न्हाई ते सांगितल, तुझ्यासंग लगीनवी करतो म्हटलं, पन न्हाईच वळली; लई हड्डी.

रणदेव—पाहतों असा हट्ट किती दिवस चालतो तो; गांठ कुणाशी आहे समजला नाहीस हं ! (कांहीं वेळ स्तब्ध राहून) पण एकपक्षीं मला ती लवकर साध्य होणं कठीण दिसतं, कारण चार पांच दिवसाखालीं मागच्या चौकांत संध्याकाळीं तिला एकटी गांठली होती; तेव्हां शंकरजी काय तुला सांगूं ! अरे देवाची देखील इतकी कोणी स्तुती करणार नाही; तितकी

स्तुति तिची मी केली, नाना तऱ्हा सांगितल्या, शेवटीं साष्टांग नमस्कारही घातला, पण तिचं अंतःकारण काडीमात्रही द्रवलं नाही. काय करावं कांहीं उपाय सुचत नाही. हं: अहारे मूर्खा विधात्या, अरे जिची काया इतकी सुंदर आणि नाजूक निर्माण केलीस, तिचं अंतःकरण पापाण वनविलंसना? तेव्हां तुला काय ह्मणावं?

शंकरजी—ती अज्ञानं कुटली वटनीला यायला साहेब? दिसरी एकांदी असती, तर आपनासारक्यानं वाईच कुरं केल्याबरोबर पाटी लागली असती; पन हे लई ख्वाल. आपनाला सांगतो वाईच दमानं ध्या, अशी वेवेमारी नग.

रणदेव—तूं ह्मणतोस, पण मला तर ती चांगल्या रीतीनं वळेलशी दिसत नाही; कारण, इतकें दिवसांत कांहीं तरी प्रीतीचं लक्षण दिसून यावं कीं नाही. तुला सांगतो भोगावीं तर असलीच स्त्री आणि तरच आहीं मनुष्यजन्म घेतल्याचं सार्थक. नाही तर रोज उत्पन्न होऊन मरणारे कीटक कां थोडे आहेत?

शंकरजी— खरं हाय साहेब; पन बायकांची जात लई पाताळयंतरी, आपला अंत झट कुटला लागूं घायला? नव्या नव्यांदा असच वुजल्यावानी करायच्या. त्या दावल्याल योक अन करल्याल योक. वाइस सोई साईनं ध्या हंजी समद होनार हाय. जरा एकली गाठूनशानी लगट करा हंजी झालंच काम फत्या.

रणदेवजी—छी! काय भ्रांती आहे तुला! अरे बळजो-रीवाही उपाय ते दिवशीं करून चुकलों; पण व्यर्थ! तुला काय सांगूं शंकरजी तो प्रसंग? तिच्या अंगाला मी हात मात्र

लावला, तों वाधिणीसारखी चवताळून जवळ पडलेलं एक भांडं ताडदिशी माझ्या अंगावर तिनं फेकलनं, थोडं चुकलं, नाही तर ते दिवशीं आमचा मोक्षच व्हावयाचा ! तोंडानं तर शिव्यांचा आणि शापांचा भडिमार चालला होता. अहाहा ! शंकरजी सुंदर वस्तू कोणत्याही स्थितीत असली तरी ती मनोहर खरी ! तिची त्या वेळची रागीट मुद्रा किती मजेदार दिसत होती तुला सांगूं ! इतक्यांत माईसाहेबांची स्वारी तिकडून येत आहेसं पाहून, मी तेथून निसटलों.

शंकरजी—ओं ! इकतवी करूनशानी यरथ ? आतां असं नग; महाराजांच्या मनामंदी ही गोष्ट भरऊनशानी देवी; झंजी गुमान आपलवी काम साधनार हाय त्यांत.

रणदेव—वाहवा ! काय अकळेचे तारे तुटत आहेत ! मूर्खा काय भलभलतं बोलतोस ? त्या सुंदर नवविकसित गुलाब-कळीला भोक्ता हा रणदेवच योग्य ! हं: कुणकिडं ती लोकोत्तर सुंदरी आणि कोणीकडं तो जरठ ! [आलं न्हाई.

शंकरजी—व्हय व्हय खरं हाय साहेब ! ले माज्या धेनांतच

रणदेव—तुला सांगतों आतां कांहीं तरी युक्ती काढून, मी हा आपली इच्छा परिपूर्ण करणार. कायरे केव्हांशी बरं ती मला एकटी भेटेल ? तूं त्या शोधांत ऐस आणि तशी संधी आली कीं मला कळीव; कीं झालंच काम फत्त्या.

शंकरजी—जी साहेब.

रणदेव—किती वेळ बघत नाहीं पाहतों. आतां कांहीं होवो मी आपली इच्छा ही तृप्त करणार. बरं आहे चल तर.

(दोघे निघून जातात.)

प्रवेश ५.

स्थळ-शहराबाहेरील कुसुमचाप बागेचा रस्ता आणि बाग.

(हातांत फुलांची परडी घेऊन सुंदरी प्रवेश करते.)

सुंदरी-(आपणाशीं) हर हर देवा, आतां काय प्रसंग मजवर येणार कांहीं समजत नाही ! माझ्या मनांतील हेतु सिद्धीस नेण्याकरितां माझा प्रवेश जिथं व्हायला पाहिजे होता, तिथं सहजी झाला; पण मध्येच हा रणदेव पहा कसा मेला काळासारखा माझ्यापाठीं लागला आहे. आतां हेंच मागच्या दिवाणखान्यांत मला एकटी गांठून मजवर जुलूम करण्याचा वेत त्या मेल्या शंकन्याजवळ तो सांगत असतां मी स्वतः ऐकला ! माईसाहेबांना किंवा ताईसाहेबांना सांगून ह्या संकटाचं निवारण करीन म्हटलं तर त्यांचं काय चालतं आहे ? काय करावं असं मेलं मोठं संकट आलं आहे. (रागानें) खरोखर माझ्या या सर्व दुःखाचं कारण तूंचरे तूंच मेल्या चंद्रसेना ! अभाग्या अरे पंचपक्वान्नां भरलेलं पुढं आलेलं ताट टाकून तुला भिकेचे डोहाळे झाले अँ ? मूर्खा अरे अमृतानं भरलेलं तळं सोडून मृगजळाची आशा धरून इथं आलास ? घे आतां कमला ! इथं राजवाड्यांतून छोथू होऊन धिंड काढून घेण्याचं तुझ्या नशीबीं होतं तें कसं चुकणार ! (कांहीं वेळ स्तब्ध राहून) असो पण यांत एक माझं काम झालं; कारण त्याला एथून हकलून दिल्यानं आणि कमलाताईचं लग्न दुसरीकडं ठरल्यानं, त्याची आशा तर निर्फळ झालाच ! पण मेल्या अजूनी वासंतिकेच्या घरां एथेंच राहिला आहे, हें चांगलं नाही, कारण त्या बयासाहेब मोठ्या उलाढाल्या आहेत, केव्हां

कार्य करतील त्याचा नेम नाही. आतांशा तार्ईसाहेबांशीं फार एकांत होत असतात. तेव्हां उभयतांच्या गुप्त विवाहाचं तर घाटत नसेलन ! (थोडा वेळ थांबून.) असेल ही कदाचित ! आतां असं नाही; कांहीं तरी करून त्या मेल्याला ह्या गावांतूनच हांकलला पाहिजे. याला काय वरं युक्ती करावी ? (आठवल्या सारखें करून) हो असंच. या कामीं त्या मेल्या रणदेवाला वश केला पाहिजे. एथें आल्यापासून तो मजवर आसक्त झाला आहे, तेव्हां कपटानं गोड गोड बोलून कांहीं तरी थाप देऊन त्याजकडून हें काम केलं पाहिजे ! कारण, “ नाहीं मला, नाहीं तुला, घाल कुऱ्याला. ” असंच आतां करणं भाग आहे. (कांहीं वेळ स्तब्ध राहून आकाशाकडे पाहून चपापून) अगवाई पण दिवस अगदीं थोडा राहिला. आपलं काम लवकर आटपलं पाहिजे. (हार तुरे गडबडीनें गुंफूं लागते.)

(इतक्यांत द्रागेच्या दरवाजाशीं रणदेव आणि शंकरजी प्रवेश करितात.)

शंकरजी—(बोटानें दाखऊन) ती ती बगा साहेब एकलीच तत वसलीया; आतां ध्या सादुन न काय ?

रणदेव—(भिऊन) कसं काय करावं ! आतां जाऊंच ह्मणतोस ? पण तूं मात्र गड्या इथं कुठं तरी जवळच ऐस; कारण प्रसंग आहे. (आपणाशीं) हं: ! काय करावं वेटं मघांशीं जें अवसान होतं तें आतां नाहीं. हात पाय कसे लटलट कांपत आहेत. काय होईल कोण जाणे ! ते दिवशींच्या तिच्या विश्वरूपाची आठवण झाली कीं मन चरकनू भितं ; मोठं कठीण आहे. काय करावं ? ‘ धरावं तर चावतं सोडवं तर पळतं; ’ अशी स्थिति आहे.

शंकरजी—काय राव मानसाला इकत भ्याया कशाला होव ! मरदासारख मरद असुनशानीं कळुंकीं नग कळुंकीं नग करीत बसलाया; व्हा ह्योर, अशी खाशी यळ कंदी गाव-नार न्हाई; यरथ गमूं नगा, वागंत वी दिसर कुनी न्हाई; मी दार लाऊनशानी हत उवा हाय.

रणदेव—(मिशावर ताव देऊन) वरं ठीक आहे. करतो तर आतां जिवाचा धडा; कांहीं होवो. 'शेंडीं तुटो किंवा पारंबी तुटो' ! (हळूं हळूं पावळें न वाजवितां सुंदरीच्या मार्गे जाऊन उभा राहतो.)

सुंदरी—(आपणार्शीं) अहाहा ! हे वसंताचे दिवस किती तरी सुखकर आहेत; झाडांना नवी पालवी आली आहे, फुलझाडं पुष्पानं डवरली आहेत, कित्येक झाडं फलभारानं लवली आहेत. मंद मंद वाऱ्याच्या झुळुकी-बरोबर पुष्पांचा सुगंध येत आहे, पाटाचं पाणी झुळुळुळ वहात आहे. या दिवसांत आनंदानं लोक वागेंत क्रीडा करावयास येतात, पण इथं आल्यानं उलटं माझ्या मनाला दुःख मात्र होतं! (शोकाकुल होऊन) हरहर देवा! आतां ही चंपकमाला या जन्मीं सर्व सुखाला अंतरली नं? काय करावं, हे ऐन तारुण्याच्या बहराचे दिवस मेले अशा दुःखांत कंठण्याचें कपाळीं आलं आहे ! अरे अरे जशी एकादी मोगरीची वेळ मनुष्य नाही अशा स्थळीं सुंदर फुलाच्या भरानं गजबजून जाते, पण तिला उपभोक्ता कुणी तिथं नसल्यानं तिची फुलं जागच्याजागीं कोमेजून गळून पडतात त्याप्रमाणं या जन्माची मृती होणार ना ! (मोठ्यानें सुस्कारा टाकून तळहातावर गाल टेकून खिन्न होऊन बसते.)

रणदेव— (आपणाशीं) वाहवा ! ही संधी पुढं जाण्याला बरी आहे. (सुंदरी जवळ जाऊन) हे मनोहर सुंदरी, व्यर्थ कां दुःख करीत खिन्न होऊन बसली आहेस ? हे पहा, जरी ती मोगरी निर्जन प्रदेशांत आहे आणि तिला तेथें भोक्ता नाही, तरी मधुप तिच्या सुवासास लुब्ध होऊन, तिला हुडकीत यावयाचाच. रत्न जरी उकिरड्यावर पडलं असलं, तरी त्याचा परीक्षक त्याची किंमत समजल्याशिवाय राहिल काय ! सखे तुझी परीक्षा जरी इतर कोणाला नसली तरी हा रणदेव तुला ओळखतो आहे. (तिच्या खांद्यावर हात टाकावयास जातो) तर मनोरमे व्यर्थ शोक करूं नको.

सुंदरी — (त्यास झिडकून रागानें) हं हं खबरदार मजजवळ याल तर. काय हा चावटपणा ? एकदां सोडून हजारदां मी तुझाला सांगितलं असेल कीं तुझी व्यर्थ माझ्या नादीं लागूं नका, असं असून निलाजग्यासारखे वगाला माझ्या मांगं लागला आहां ? (रणदेव चपापून स्तब्ध राहतो तों सुंदरी आपणाशीं) वाहवा ! देव पावला ! ज्याच्या सहायाची मला गरज आहे ते तर राजश्री आयतेच भेटले, आतां एकाएकी अंत न देतां, कपटानं आपलं कार्य साधून, यास फसविलं पाहिजे.

रणदेव— हे मृगनयने, तूं मला किती सांगितलंस तरी तें व्यर्थ आहे. काय करूं ? तुझी सुंदर मूर्ती एकदां जी या हृदयांत ठसून गेली आहे, ती मला चैन पडूं देत नाही, सदासर्वदां तुझा निदिध्यास लागला आहे; काय सांगूं ? तुझ्या नेत्रकटाक्षवाणानं हें हृदय इतकं विदारण झालं आहे कीं, त्याला तुझ्या प्रीतीवांचून दुसरं औषधच नाही. मी काममोहित

होऊन इतका लोंचट झालों आहे कों, जशी पंचपकान्नांनीं भरलेल्या ताटावरून माशी वारंवार वारली तरी हलत नाही, तशी माझी वृत्ति झाली आहे; त्याला मी काय करूं ? कांहीं इलाज चालत नाही, तर नको नको सुंदरी किती तरी आतां अंत पाहणार ? दे एकदां प्रेमालिंगन. बलात्कारानं मी आपली इच्छा तृप्त करीन, पण तूं स्वतः होऊन वश झाल्यानं जी मजा होईल ती त्यांत नाही. (आलिंगावयास जातो.)

सुंदरी— (एकीकडे सरून) हं हं हें काय कारभारी-साहेब काय हा वेडेपणा ! अहो आपल्या वयाकड आणि योग्यतेकड कांहीं पहा ! किती झालं तरी मी क्षुल्लक दासी, तिजवर आपल्यासारख्या थोर मनुष्यानं हलकटपणानं मन ठेवणं चांगलं नाही. (उठून) चला सोडा मला वाट जाऊंदे; ताईसाहेबांची तब्येत आज बरी नाही, त्या माझी वाट पहात असतील. (जाऊं लागते.)

रणदेव— (तीस अडवून) छी छी ! सुंदरी मी नाही जाऊं देणार: इतके दिवस झालं तें झालं, पण आतां मात्र ह्या रणदेवाची इच्छा पूर्ण झाली नाही तर सखे हे प्राण रहात नाहीत. विलासिनी, आतां नको या रणदेवाला आव्हेरूं; प्रिये तुजसारख्या चतुर स्त्रिया असतात त्या पुरुषांचं खरं अंतः-कारण पाहिल्यावांचून त्यास आपला अंत देत नाहीत; पण या रणदेव विषयीं तूं बिलकुल शंका धरूं नको. खरोखर तुला सांगतां हा दीन तुझ्या त्या सुंदर रूपावर लुब्ध होऊन मी स्वामी तुझ्या आधीन आहे. खरोखर प्रिये, तुझ्या कृपेवांचून प्राण रहाण्यास दुसरा उपाय नाही. तूं करशील त्याप्रमाणें

ह्या रणदेवाची स्थिति होणार आहे; तर प्राणदयिते ऐकदां
याला आपलासा ह्मण आणि वे पदरांत. (जवळ जातो.)

सुंदरी— (रागानें) चल दूर हो चांडाळा; तुला किती
ही सांगितलं तरी समजत नाही; मूर्खा तुला वाटत असेल
कीं आजपर्यंत जशा कित्येक स्त्रिया तुझ्या मोहक भाषणावर
मुळून कपटफांसांत सांपडल्या तशाच हीही असेल; पण मी मात्र
तशांतली नव्हे; तर बऱ्या गोष्टींनीं आपल्या मार्गानें चालता हो.

रणदेव—(जवळ जाऊन) सखे पुरे पुरे असा किती वे-
ळ हद्द धरावा. मी समजलों तुझा हेतु; विलासी स्त्रिया अ-
सतात, त्या विषयास जास्त रंग यावा याकरितां पुरुषास
झिडकारितात, पण पुरे आतां तो काल राहिला नाही. तुला
काय सांगूं जो जो तूं आतां शृंगाराभिनय करशील तों तों
या प्राणाची रांगोळी होत जाणार आहे ! खरोखर हे चारु-
शीले आज जर या रणदेवाचे मनोरथ पूर्ण होणार नाहीत
तर हा खचित वाचत नाही. (कामविकल होऊन) अरे
अरे ! प्रिये ही पहा सर्व गात्रं कशी विकालित झालीं आहेत,
तर या गलित झालेल्या ब्राह्मस तुझ्या स्कंधावर आधार दे !
तसंच त्या कामविषानं संतप्त होऊन तळमळणाऱ्या या दी-
नास तुझं अधरामृत पान जर न मिळेल तर हा रणदेव
खरोखर यमपुरीची वाट धरणार ! सुंदरी हे कर्ण पहा तुझ्या
तोंडची 'प्राणनाथ' एवढीं अक्षरं ऐकण्यास किती तरी तृपित
झाले आहेत तुला सांगूं ! असं एक एक आणि दोन दोन
फार तर काय हे सर्वच अवयव आपल्या सर्व सुखाचा भार तु-
जवर टाकून बसले आहेत; तर हे मृगाक्षी हा समय अंत

पाहण्याचा काय? मजवर कृपा कर, मी मूढ झाले आहे यामुळे आजपर्यंतच्या माझ्या वर्तनांत कदाचित् तुझी अमर्यादा होऊन, तुला राग आला असेल, तर हा मी तुला साष्टांगनमस्कार घालतो. (नमस्कार घालून) प्रिये सर्व अपराधाची क्षमा कर.

सुंदरी—(किंचित् हास्य करून) हें काय बरं, रणदेवजी सोडा वाट मला जाऊंदे. काय हा चावटपणा, पाया काय पडतां बोलतां काय ? तुझी समजून असा कीं, मी अशानं वधणारी नव्हे. मुकाट्यानं हा नाद सोडा. व्यर्थ माझा छळ कां करितां ? मजपेक्षां सुंदर स्त्रिया हजारों तुझाला मिळतील.

रणदेव— (आपणाशी) अहाहा ! आज मला किंचित् आशा उत्पन्न झाली, कारण आतांचं तें स्मितहास्ययुक्त मापणच पुढील भविष्य सांगत आहे ! (उघड) प्रियसखे दुसऱ्या किती जरी सुंदर स्त्रिया जगांत असल्या तरी काय उपयोग ? या रणदेवाच्या कामरोगाला खचित तूच एक औषध आहेस. सुंदरी, एकाद्या ज्वरित मनुष्याला अन्य रोगावरील औषध दिलं तर त्यापासून काय फळ बरं ? मनासारख्या रमणीय स्त्रीव्यतिरिक्त भोगांत ती मजा काय आहे ? हे आनंददायिनी हा तुझ्या चरणीचा दास करद्वय जोडून विनंति करतो तर दे एकदां प्रेमालिंगन ! खरोखर तू मला वश होऊन माझे मनोरथ पूर्ण होतील तर रणदेवाचा आनंद गगनास ही ठेंगणा मानणार आहे.

सुंदरी—(आश्चर्याने) हं ! काय नवल आहे ! एकदरांना मेलं आपल्या दुःखाचं गाऱ्हाणं गाऊन कसं तरी आ-

पलं काम साधावं हें चांगलं ठाऊक असतं ! पण दुसऱ्याचा विचार कोणी करतो कां ? ज्याची त्याची इच्छा ही कीं, लोकांनीं आपल्या जिवाला जाळावं आणि त्या उजेडांत आपण मौजा माराव्या.

रणदेव—(हात जोडून कान धरून) सखे क्षमा कर आणि असं कोणचं दुःसह दुःख तुझ्या मनाला झालं आहे तें सांग.

सुंदरी—हं: उगीच सांगून काय फळ ? त्याचं निवारण कां कोणाच्या हातून होणार आहे ?

रणदेव—सखे मी तुला खचित सांगतो कीं, असं कोणचं-दुःख आहे तें मला सांग ? तात्काल मी त्याचं निवारण करितों. जरी त्या कार्मी हे प्राण खर्च झाले तरी बेहेत्तर आहे.

सुंदरी—हो, करीन ह्मणून तोंडानं सांगितलं आणि केलं नाही, ह्मणजे काम न होतां व्यर्थ सांगितल्यानं बाहेर मात्र फुटावयाचं !

रणदेव—सखे माझ्या हातून होण्यासारखं असल्यास मी तें खचित करीन आणि तुला शपथ देऊन सांगतो कीं तें प्राणांतीही बाहेर फुटणार नाहीं.

सुंदरी—हे पहा, आपण करीन ह्मटलं ह्मणजे मेलं काहीं अवघड नाहीं !

रणदेव—सांग सांग तर सुंदरी असं काय आहे तें.

सुंदरी—या गांवांत चंद्रसेनराव ह्मणून माईसाहेबांनीं लहानपणापासून बाळगलेले गृहस्थ आहेत ते आपल्याला माहीत असतीलच.

रणदेव—हो ! तो तर माझा हाडवैरी आहे; मग त्याचं काय ?

सुंदरी—माझ्या साऱ्या जन्माचं वाटोळं करून या स्थितीला मला आणण्यास तोच दुःष्ट मेला कारण आहे. काय सांगू त्याला पाहिलं कीं, माझ्या अंगाचा तिळपापड होतो. थोड्या दिवसामागं त्याला वाड्यांतून बाहेर घालविलें, तेव्हां मी मोठ्या आनंदांत होतें कीं, आतां मेला वरचेवर नजरेसमोर येणार नाहीं, पण पाहतें तों अजूनही इथंच आहे; तर आतां कोणत्याही उपायानं त्याला माझ्या दृष्टीआड करा; दुसरं कांहीं नाहीं.

रणदेव—(तिरस्कारयुक्त मुद्रेनें) अं: एवढंच ना? माझ्या हातचं काम आहे. उद्यां करून टाकतो; पण एवढंच मला पाहिजे कीं, दृष्टीआड झणजे जगांतून नाहींसा करूं कां इथून हद्दपार करूं ?

सुंदरी—(विचारांत आपल्याशीं) काय सांगावं वरं ? (थोडावेळ थांबून) हो असंच; मनुष्य मेल्यावर मग काय आहे ! जशी चांडाळानं माझी अशी अवस्था करून साराजन्म दुखानें हाय हाय करावयास मला लावलं आहे तसंच त्या दुःष्टाचं झालं पाहिजे. झणजे कमलाताईचं लग्न दुसऱ्याशीं होऊन त्या निर्दयाचा मनोभंग झाला पाहिजे. वस्स, आतां असंच सागावं. (उघड) जगांतून नको पार करायला फक्त या गांवांतून घालविलात झणजे झालं.

रणदेव—(आपणाशीं) हं:, याचं कारण काय वरं असावं ? असो कांहीं कां असेना. आपल्याला आपल्या कामाशीं गाठ. (उघड) ठीक आहे. पण मग तर या रणदेवाचा

हेतु पूर्ण होईल ना? (पुढे होऊन) बरं तर पुढील सौख्याची खात्री देणारा एक साखरेचा + +:-

सुंदरी—(मागे सरून) छी: तें आतां कांहीं नाहीं.

रणदेव—बरं तर उद्यां आपल्याला समजेल मी काय केलं तें. येतों तर.

सुंदरी—या पण सांगितलेलं लक्षांत राहिल ना ? नाहीं तर काय तुझी हजार कामाची माणसं !

रणदेव—वाहवा! कांही असलं तरी हें कां विसरेन? येतों.

(सुंदरी मानेनं खूण करिते व तो निवून जातो.)

सुंदरी—(आपल्याशीं) ही एक व्यवस्था तर बरीच लागली, पण या भेल्या चंगीभंगी दाखूबाजावरच सारा विश्वास टाकून उपयोग नाहीं. याचा काय नेम! झोकलीन भेल्यानं दाखू कम-जास्त आणि पडला लोळत हणजे संपलं! तर असं न करितां आपणही सावधगिरीनं संधी साधून आपला हात दाखविला पाहिजे. (हार तुरे गजरे परडीत घालून) चला आतां उशीर झाला. ताईसाहेब वाट पहात असतील.

(उठून निवून जाते.)

तृतीय अंक समाप्त.

अंक ४.

प्रवेश १.

स्थळ:-वसंतविलास बागेंतील कुंज.

(आनंदी पलंगावरील अंधरूण साफ करून
विछायतीवर बसते.)

आनंदी-(आपणाशी) हः लोक झणतात कीं, जन्म
व्यावा तर थोरा मोठ्याच्याच पोटीं, झणजे काडीमात्र दुःख
नाहीं ! पण इथं पहा कशी स्थिति आहे ती ! नशीबीं नसलं
झणजे श्रीमंत काय आणि गरीब काय, कुठं झणून सुख मिळा-
यचं नाही ! मला ताईसाहेबांच्या संबंधानं मेली मोठी काळजी
लागली आहे ! काय त्यांची अवस्था झाली आहे ? माझ्यानं त्यांचं
तें दुःख अगदीं पहावत नाहीं. अक्कासाहेब बरचेवर धीर देत
आहेत, पण काय उपयोग ! तें सारं व्यर्थ आहे. सुवर्णपुरा-
डून एक दोन दिवसांत वन्हाड येईक; ठरलेल्या मूहूर्ताका चार
दिवसांचा अवकाश राहिला आहे. आतां काय होणार आहे
अक्कासाहेबांच्या हातून ! ताईसाहेबावर मात्र कठीण प्रसंग
आला. असो, काय करायचं ? उपाय नाहीं.

(इतक्यांत सुंदरी प्रवेश करिते.)

सुंदरी-कां अनुबाई काय चाललं आहे ? ताईसाहेबांची
स्थारी आज फारवेळशी अक्कासाहेबांबरोबर एकांतांत आहे;
कांहीं आहे कां त्याच्या मनाप्रमाणं जमण्याचं संधान ?

आनंदी—मला कांहीं बाई समजलं नाही; कारण बंगल्यांत दोघींचा एकांत चालला होता, म्हणून मी बाहेरच बसले होते, तों मला हांक मारून “मुरारीकडून इयं तयारी करीव थोड्या वेळानं मी तिकडे येते ” असं ताईसाहेबांनी सांगितलं; त्याप्रमाणं सारी तयारी करवून त्यांची वाट पहात बसले आहे.

सुंदरी—चला बाई, सांज होत आली; मला वैद्यबुवाकडून ताईसाहेबांचं औषध आणायचं आहे.

आनंदी—जा, पण लवकर येहो. ताईसाहेबांचा आजही इकडच राहण्याचा वेत आहे.

सुंदरी—ही मी आले म्हणून समज. (गडबडीने जाते.) इतक्यांत म्लानमुख झालेली कमला येऊन पलंगावर बसते.)

आनंदी—अक्कासाहेबांची स्वारी आज उन्हाचीशीं आली होती ?

कमला—(दुःखाचा सुस्कारा टाकून) बाई सर्व मला उपदेश करायला येतात; म्हणतात धीर सोडून नको; पण ज्याचं दुःख त्याला माहित ! मेलं गळ्याशीं येऊन ठेपलं तरी धीर तो किती आतां धरावयाचा ! (डोळ्यांस पाणी आणून) हर हर देवा ! आतां या कमलेची कांहीं धडगत नाही ! हं : आई म्हणाली तुला करमत नसेल तर जा दोन दिवस बागेत रहा; पण मनाला मेलो हृद्रोग लागला आहेना ? कुठं ही गेलं तरी चैन कुठलं पडायला ! हाय देवा आतां मी काय करूं ? (मोठ्यानें सुस्कारा टाकून पलंगावर पडते.)

आनंदी—(तिला सांवरून पदरानें घाम पुसून) ताईसाहेब आतां असं किती बरं दुःख करणार ! रडून रडून काय ही आपली अवस्था तरी झाली ! लिंबाप्रमाणं ज्या अं-

गाची कांती होती, ती आतां पांढरी फटफटीत झाली, तोंड किती सुकलं, गाल काय बसले, डोळे किती खोल गेले? उगी, रडूं नकां वाई, कांहीं तरी विचार करा.

कमला—वाई आतां कसला विचार कर्माचा! झालं माझ्या जन्माचं मातेरं झालं! (रडूं लागते.)

श्रानंदी—उगी तार्साहेब; आतां ती मागची आठवण सुद्धां काढूं नका. आपल्याकरितां प्रयत्न थोडे कां झाले? मारसाहेब, अक्रासाहेब, दीक्षित, हरपाळजी सर्व प्रयत्न करून करून थकले, पण महाराज कुणाचंच ऐकत नाहीत, तिथं काय करायचं? आतां जें व्हायचं नाही त्याची कशाला बरं आपण आशा धरितां? कांहीं विवेक करा. मनुष्यानं काळाला पाठ देऊन वागलं पाहिजे, करायचं काय?

कमला—काय सांगूं सखे पुष्कळग विचार करतें, पण काय करूं? एकदां जी ती मनोहर मूर्ती मनांत भरली आहे ती या डोळ्यापुढून हलत नाही. आसनीं, शयनीं, भोजनीं मला ते असे दिसत असतात. हर हर देवा ते वाड्यांत असत त्यावेळीं ती मनमोहन मूर्ती डोळेभरून पाहून तरी मनाला समाधान वाटत होतं, पण आज किती दिवसांत दर्शन नाही. वावा असा काय बरं त्यांनीं आपला अपराध केला होता? किती हो तुम्ही निष्ठूर! अग आईग मध्यरात्री अंधारांत कींही आपण त्यांना बाहेर घालविलंत! (डोळ्यांत अश्रू आणून) अग आईग आतां मी काय करूं? कोणा रुड पाहून समाधान मानूं? कोणत्या आशेवर दिवस कंठूं? नको नको सखे आतां हण जन्म नको! हर हर! आई धरित्री, तुला तरी आतां आपल्या या दीन कन्येचा कळवळा येऊन ठाव दे!

आनंदी—ताईसाहेब्र हें काय ? संध्याकाळच्या वेळीं मेलं नका बाई असं भलतंसलतं बोलूं ! (तिचे डोळे पुसून) उगी आतां असं किती दुःख करणार ! रडून रडून डोळे पहा किती सुजले. (तिच्या केंसावरून हात फिरवून) किती दिवसांत नहाणं माखणं नाहीं, यामुळं केंस किती घाण झाले आहेत. कोण आहे बाहेर, **मुरारी**, वगल्यांतून फणगराची पेटी तरी आण, वेणी घालूंदे.

कमला—नको नको आतां वेणी नको फणी नको कांहीं नको ! बाई आतां ते सोहळे कोणाला दाखवावयाचे आहेत ! (कांहीं वेळ स्तब्ध राहून) हाय हाय देवा, तिकडची स्थिति काय बरं झाली असेल ! अने तुला काय सांगूं ? अक्का सांगत होती कीं, त्यांची अवस्था फार कठीण आहे ! वेळेला खाणं नाहीं, पिणं नाहीं, कांहीं नाहीं; मजवांचून त्यांना दुसरं कांहीं सुचत नाहीं. सारखा माझा ध्यास लागून ते असे वाळून गेले आहेत; आणि एकाद्या वेड्यासारखी त्यांची वृत्ति झाली आहे ! सखे खरोखर त्यांची अशी दशा करण्याला हीच चांढाळीण कारण आहे ! हाय हाय प्रियकरा काय हो मी आपल्याला दुःख दिलं ! हतभागी कमले व्यर्थ तुझं जिणं ! अशी दुर्दैवी तूं जन्माला तरी कशाला आलीस ? प्रिया मजसाठीं आपण आपल्या सौख्यावरही पाणी सोडलं अं ! वाहवा किती आपलं अतःकरण दयाळू ! सखे तुला काय सांगूं ? ज्या दिवशीं त्यांनीं आपल्या पित्याच्या वधाची हकीकत ऐकली आणि माझ्या बावांचा प्राण घेण्याची भयंकर प्रतिज्ञा केली होती त्या दिवशीं नाहीं कां तूं पाहिलंस, एक मजकारितां आणि माझ्या आईकरितां त्यांनीं तीं भळती गोष्ट करणार

नाहीं अशी शपथ बाहिली. केवढं थोर अंतःकरण ! किती मजवर प्रेम ! खरोखर सखे हे देह मात्र दोन, पण आत्म्यामध्ये भेद नाही ! नाही तर मजपेक्षा उत्तम स्त्रिया जगांत कमी कां आहेत, पण नाही जें एकदा वचन झालं तें झालं. त्यांनीं त्या रत्नपुरच्या राजकन्येची हकीकत सांगितलेली नाही कां तुला धाठवत ? खरोखर एक एक गुण असे कीं, त्यावरून हे पंचप्राण ओवाळून टाकावे ! (थोडी स्तब्ध राहून) हं : प्रिया कशाला वरं तुझी या चांडाळणीचे नाही लागून आपला सर्वस्वीं नाश करून घेतला ? जर तुझी त्या चंपकमालेशीं लग्न केलं असत तर कशाला आपली अशी स्थिति झाली असती ? पण नाही, तुझी एक वचनाला जागलांत ! हरहर प्रिया आतां तें आपलं वचन कसं हो पार पडणार ? परमेश्वरा आता मी काय करूं ? (डोळ्यांत आश्रू आणून) सखे माझ्या पुढील सर्व सौख्याचा अंत कीं गेला ! (कपाळावर हात मारून) हायरे फुटक्या नशीबा ! काय हा प्रसंग मजवर आणलास !

आनंदी—ताईसाहेब पुरे आतां किती दुःख करणार ? आपलं हें दुःख पाहून माईसाहेबांची काय अवस्था झाली आहे ? म्हातारपणीं आपण त्यांना सुख द्यावयाचं तें राहिलं, आणि हें काय वरं आपण चालविलं आहे ? कांहीं विचार पहा.

कमला—बाई तूं पुष्कळ सांगतेस पण मी कायग करूं ? हरहर देवा काय हें संकट मजवर आणलेंस ? आई जगदंबे, तुभवांचून या अभागिणीची दया कोणाला येणार आहे ! भृतां माझा सर्व भार तुजवर आहे. (पलंगावर आनंदीच्या मांडीवर टेकून पडते तों किंचित डोळा लागतो.)

आनंदी-(कमलेच्या तोंडाकडे पाहून) किंचित डोळा लागला वाटतं. बरं झालं वाई आज किती दिवसांत झोंप हणून कसली ती माहीत नाही ! (हळू हळू पंख्याने वारा घालते.)

(इतक्यांत बागेच्या दाराशी चंद्रसेन व त्याचा चाकर गणोजी प्रवेश करितात.)

चंद्रसेन-(आपणाशी) एकंदरीत माझ्या जन्माचं वा-टोळं करावयाला कारण तो दुःष्ट सारंगदेव आहे ? हाय हाय काय करूं ? त्याची आठवण झाली कीं, अंगाचा संताप होऊन असं वाटतं कीं जाऊन त्या चांडाळाच्या नरडीचा घोट घ्यावा ! पण एक प्रियेच्या वचनांत गुंतून गेलों त्यानं उपाय नाही. अरे अरे दुष्टा, जर कां तूं माझ्या पित्याचा घात केला नसतास तर, मी कशाला पडलों असतो तुझं अन्न खाऊन तुझ्या घरीं; आणि प्रिय सखी कमलेच्या प्रेमपाशांत तरी बद्ध होऊन ही दुःखकारक स्थिति अनुभवावी लागली असती ! पण काय हे माझे भलते विचार ? असं जरी नसतं तरी परमेश्वराची इच्छा झाली असती तर आह्मा उभय-तांचं प्रेम जडलं नसतं कीं काय ? कारण सुंदर वस्तू कोणाला नकोशी कां असते ? असो, प्राक्तनाधीन आहे तें कशानं चुकणार ? (कांहीं वेळ स्तब्ध राहून) हं: प्रिय-सखे कमले आतां तूं या चंद्रसेनाची नव्हेसण ? अक्का बारंवार मला धीर देत आहे; पण ते सारं व्यर्थ आहे ! देवा काय करूं मला कांहीं सुचत नाही. मी वेडा झालों आहे. प्राणप्रिये कमले तुजवांचून मला हे सारं जग शून्य दिसत आहे ! (कांहीं वेळ स्तब्ध राहून) हं: आतां कितीही दुःख

केलं तरी व्यर्थ आहे ! असो, होणारापुढं काय उपाय आहे ? (दुःखाचा सुस्कारा टाकून) आतां इथं राहण्यांत अर्थ नाही; कारण, कमलेचं लग्न दुसऱ्याशीं होणार तें पाहून आगीत तेल ओतल्याप्रमाणं जास्तच त्रास होणार आहे; आणि आतां हें काळं तोंड एथें दाखाविण्यांत काय अर्थ आहे ? मनांत आतां एवढीच इच्छा आहे कीं, एकावर प्रियसखीची भेट घेऊन जोंपर्यंत या कुडींत प्राण आहे तोंवर वैराग्य घेऊन तथीयात्रा करीत हिंडावं; दुसरं काय ? (सुस्कारा टाकून स्तब्ध राहतो.) अहाहा ! खरोखर जगांत 'वैराग्यासारखं सुख आणि अनुरागासारखं दुःख नाही.' जर मनुष्य पूर्वीपासून वस्तुमात्रावर विरागदृष्टी ठेवील तर दुःख ह्मणजे काय, हें त्याला समजणारही नाही. असो, आतां काय उपयोग ?

गणोजी—रावसाब, सांज होत आली आतां घराकड न्हाईकां येत ?

चंद्रसेन—(दुखानें सुस्कारा टाकून) थांब जाऊं आतां ! आपल्याला घरीं काय आणि इथं काय सारखंच आहे. (आपल्याशीं) नित्य यावेळीं आनंदी या बागेत फुलं न्यावयास येत असते; तिला गांठून प्रियेला एकावर तुझ्या दर्शनाची फार इच्छा आहे ह्मणून सांगून पाठवावं आणि एकदां तिला भेटून एथून चालतं व्हावं. (उघड) **गणोजी**, **आनंदी** बागेत आली आहे कां पहा आणि असेल तर मी बोलावतो ह्मणून सांग. मी तोंवर इथं बाहेर बसतो; जा लवकर.

गणोजी—जी साहेब. (बागेत येतो आणि कमलेस व आनंदीस पाहून) वाः ! आज ताईसाबांचीबी सवारी हतच हाय ! पण आतां अनूला हटिकन्याची सोय न्हाई, कारन ताईसाब

तिच्या मांडीवर पडल्यात. (मागें फिरून) चला रावसा-
बाचीं हें सांगाव, मग ह्योर काय ह्मनल्यात वगाव. (निघून जातो.)

(झोपेंत दचकून कमला ओरडते.)

कमला— (घाबऱ्या घाबऱ्या उठून) आई आई ! धांवा
धांवा ! प्रियकरा बुडालें हो बुडालें ! अग सोडग चांडाळणी कां
मला ओढतेस ? आईग ! सोडवा मला !

आनंदी— (कमलेस कवटाळून) ताईसाहेब ताईसाहेब,
सावध व्हा ! सावध व्हा ! भिऊं नका. मी आपल्याजवळच आहे !
काय वाई झालं एकाएकी किंचळत उठायाला !

कमला— (आनंदीच्या गळयास मिठी मारून) अने वाई
तूं आहेसन मजजवळ ; मला सोडून जाऊं नको. (पुन्हां दचकून)
अग ही पहा ! ही पहा मेली दुःष्ट चांडाळीण मला धरून
पाण्यांत ओढीत आहे ! आई ! (डोळे झांकून आनंदीच्या
गळयास घट्ट मिठी मारते.)

आनंदी—ताईसाहेब भिऊं नका ! इथं दुसरं कोणी नाही ;
मी आपल्या जवळच आहे. ताईसाहेब स्वप्नांत भ्याला कीं
काय ? (तिचा घाम पुसून) हा पहा घाम किती आला
आहे आणि अंग किती कांपत आहे ! कशानं वाई भ्याला
इतक्या ?

कमला—मला किंनई आतां एक भयंकर स्वप्न पडलं
स्यानं मी भ्यालें. (आनंदीचा हात आपल्या उरास लावून)
हा पहा अजूनी कसा माझा ऊर धडधड उडत आहे !

आनंदी—असं वाई स्वप्न तरी काय पडलं मेलं ?

कमला—हें पहा मी असं पाहिलं कीं, आमच्या बाबांची
जी आझां उभयतांच्या लमाला आड होती, ती नाहीशी

होऊन, मोठ्या थाटमाटानं आमचं लग्न झालं. नंतर एके दिवशीं पुर्णिमेचं पिठासारखं चांदणं पडलं असतां, आनंदानं आर्क्षीं उभयतां या बागेत आलों आहों.

आनंदी—वाहवा! फार चांगलं; यानं तर पुढचं होईक सुचविलं! बरं मग ?

कमला—नंतर या लतामंडपांत उभयतां पलंगावर आनंदानं बोलत पडलों असतां, तिकडचा किंचित् डोळा लागला. झोंप येईना ह्मणून मी तेथून उठून त्या सरोवराच्या काठीं एका चौथऱ्यावर एकटीच जाऊन बसलें होतें; तों एक तरुण सुंदर स्त्री, रागानं लाल झालेली, जिनं आपले केंम मोकळे सोडले आहेत आणि कपाळास कुंकवाचं मळवट भरून, पांढरं पातळ नेसली आहे, अशी धांवत धांवत मजजवळ आली. (पुनः भिऊन आनंदीच्या गळ्याला मिठी घालून) अग वाई अजूनी पहा ती माझ्या डोळ्यापुढं दिसत आहे.

आनंदी—भिऊं नका! मग पुढं ?

कमला—तिनं एकाएकी डोळे वटाळून करकर, दांत खाऊन माझं मनगट धरलं आणि ह्मणाली “अग दुष्ट चां-डाळणी, माझ्या सर्व सौख्याचं भांडार मलां नाहीसं करून तूं घेऊन बसणार अँ? पहातें दम धर. असं ह्मणून मला दर दर ओढीत सरोवराकड घेऊन चालली आणि पाण्याजवळ पोंच-तांच मजसह तिनं धाडकर आंत उडी घेतली. तेणेंकरून फार भय वाटून मी ओरडत उठलें: (दुःखाचा सुस्कारा टाकून) सखे ! पुढं काय संकट येणार आहे कळत नाही !

खरंच गडे काय वरं याचः अर्थ असेल? स्वप्न ही पुढील होणारासारखी पडतात असं ह्मणतात.

अनंदा—अं: त्यांत काय आहे! मनाला स्वस्थता नसली ह्मणजे मेली हवी तीं भलतींसलतीं स्वप्न पडतात; ह्मणून ती खरीं कां समजावायची!

कमला—खरोखर गडे जसं स्वप्न पडलं, त्याप्रमाणं झालं असतं, तर मी मोठ्या दैवाची झालें असतें, पण तसं मेलं कुठलं व्हायला!

(इतक्यांत एक जासूद येऊन मुजरा करून.)

जासूद—सरकार अक्कासावांनीं हे पतार दिल्या. (अनंदा पत्र घेऊन कमलेजवळ देते.) येंतों तर सरकार.

कमला—वरं ये. (पत्राकडे पाहून) बाई आतां ही गेली नाही तोंच, पत्र कां वरं धाडलं आहे इतक्या गडबडीनं! (पत्र वाचून) हं: मोठं कठीण जाहे! (आनंदित होऊन.) अने समजलं कां अक्कानं काय लिहिलं आहे तें ?

आनंदा—काय वरं लिहिलं आहे? किंचित कळी उमल्या-सारखी दिसते कांहींतरी आनंदाची बातमी आहे वाटतं ?

कमला—एक काय लिहिलं आहे तें. (पत्र वाचते.) “अनेक अशिर्वाद. तुला भेटून घरी आल्यावर तुझा व भाऊ-रायाचा हेतु कोणत्या तऱ्हेनं सिद्धीस न्यावा या विचारांत मी बसलें असतां, बाहेरून येऊन सांगणं झालं कीं, पांच चार दिवसांत सुवर्णपुराहून वऱ्हाड इथं येणार. त्यास सामोरे जाऊन आणण्याकरितां व त्यांची वरदास्त ठेवण्याकरितां, तेर-वाचे दिवशीं महाराज शहरांत येणार. तेव्हां आह्मां उभयतांच्या विचारानं असं ठरलं कीं, आतां विलंब न करितां उद्यां रात्रीं

उत्तम मुहूर्त आहे, त्यावर तू भाऊरायाशीं गुप्त रीतीनें विवाह करावास आणि लागलीच एथून जयनगरास उभयतांनीं चालत व्हावं. याशिवाय दुसरा उपाय नाही. जास्त विचार करण्याला वेळ नाही, तर सांगतें त्याप्रमाणं करण्यास अनमान करूं नको; सर्व तरतूद करून, वेळेला मी भाऊरायाला धाडून देतें. मला फावलं तर मी येईन; कारण, माईसाबांकडून आतांच मला बोलावणं आलं आहे. त्यांनीं आग्रह केला तर कदाचित् तिकडे राहण्याचाही प्रसंग मला येईल. यासंबंधानें माईसाबांची भीती धरूं नको. मी कशाही त्यांची समजूत करीन. जरी लग्नाला मला यावयास फावलं नाही, तरी तुझाला जातेवेळीं मी खास येऊन भेटेन. कळावें:-

आनंदी-हाजी हा, अक्कासाहेबांनीं खाशी युक्ती काढली !

कमला-(चिंतातुर होऊन शंकित मुद्रेनें) हं: काय करावं ? माझं मन मोठं घोटाळ्यांत पडलं आहे! हे विचार माझ्या मनांत फार दिवस घोळत आहेत, पण बाई एकाएकी आपल्या मत्तानं आईला आणि बाबांना समजविल्यावांचून असं करावं कसं ? आणि असं केलं तर लोक काय बरं ह्मणतील ? (थोडा वेळ स्तब्ध राहून) पण एकपक्षीं अक्काचंही मत खरं आहे; कारण, दुसऱ्या कोणत्याही उपायानं हें जमेलसं दिसत नाही. आणखी या वेळीं तसं न करावं तर मेला सारा जन्म दुःखांत काढावा लागणार आहे !

आनंदी-खरं जर पुसाल तर मला बाई वाटतं कीं अक्कासाहेबांनीं लिहिलं आहे त्याप्रमाणं करावं हें बरं. एकदां आपला उभयतांचा संबंध झाला, ह्मणजे मग महाराज तरी काय करणार ? जरी रावसाहेबांविषयीं त्यांच्या मनांत राग

असला, तरी आपल्याकरितां झाल्या गोष्टीस उपाय नाही असं समजून त्यांनं स्वस्थ बसावं लागेल ! तर मी सांगतें आपण ही संधी दवडूं नये.

कमला— (आपल्याशीं) हिचंही ह्मणणं खरं आहे, कारण, आतां असं केल्यावांचून दुसरा उपाय नाही ! हो असंच. प्राणावर बेतली तरी आतां विचार तो कसला ! बरं तर अने सर्व तयारी असूं दे. (आनंदित होऊन आपणाशीं) अहाहा ! प्रिया आपल्याला हें समजलं ह्मणजे किती आनंद होईल ! (उघड) अने बाई आतां त्यांची गांठ पडेल तर फार चांगलं होईल ! जाऊन आणतीस कां बोलऊन ! आणि तशीच माझी प्रकृती बरी आहे, झणून कोणाकडून तरी आईलाही कळीव; जा लवकर.

आनंदी—ताईसाहेब, पण बाई आपल्याला एकटी सोडून, मी कशी जाऊं ? सुंदरा आली ह्मणजे जाईन.

कमला—काय करावयाचं आहे; मजजवळ कोणी नको; जा तूं आपली, पण लवकर येहो.

आनंदी—बरं जातें तर. (कुंजाच्या बाहेर येतें तों चंद्रसेनास पाहून) वाहवा. एक काम झालं. बाई यांना पुष्कळ आयुष्य आहे हो. मी आपल्याकडच निघालें होतें. तों ऐतीच इथं गांठ पडली. ताईसाहेब आपल्या भेटीकरितां वाट पहात बसल्या आहेत; चला लवकर.

कमला—(आपल्याशीं) हें अर्धीच ठरलं असतं तर किती चांगलं झालं असतं ! पण भोक्तृत्व आहे तें संपल्या वांचून, हें कसं सुचणार !

आनंदी—(आपणाशीं) मुख्यकाम तर झालं; आतां को-

णाबरोबर तरी माईसाहेबांकड ताईसाहेबांची प्रकृती बरी आहे ह्मणून सांगून पाठवावं. (जाते)

चंद्रसेन—(कुंजाजवळ येऊन, डोकाऊन पाहून, आपणार्शीं) अहाहा! प्रियसखीचं दर्शन होतांच, किती तरी मनाला आनंद झाला; परंतु हा आनंद फार अल्प आहे ! पण आज कां करं मला बोलावलां असावं ? कांहीं समजत नाही ! असो, काय आहे तें कळेल. आतां प्रियेला आपलं दुःख अगदीं दाखवितां कामा नये; कारण आधींच पहा तिची काय अवस्था झाली आहे ! (जवळ येतो, तों कमला आपल्याशीं कांहीं बोलत आहेसें पाहून, थबकून उभा राहतो.)

कमला—(आपणार्शीं) किती तरी वेळ झाला मेला अनीला जाऊन ! अजून कसं बरं येणं झालं नाही ? पक्षां-प्रमाणं जर मनुष्याला पंखं असतीं, तर किती बरं झालं असतं ? मनांत आलं कीं पुरे ! लागलीच जाऊन गळ्याला मिठी घातली असती; त्यांची रतिपाळरावांच्या बरीं आतां गांठ पडते कीं नाहीं कोण जाणे !

चंद्रसेन—वाहवा! प्रिया मला भेटण्याकारितां किती उत्सुक झाली आहे ! हीच संधी आतां पुढं जाण्याला बरी आहे. (हळूच मागून जाऊन तिचे डोळे झांकतो.)

कमला—(चपापून) अग बाई कोण ते ! अक्का (डोळ्यावरील हात चाचपून) अक्का नव्हे, कोण आहे तें ?

चंद्रसेन—(डोळ्यावरील हात काढून) सखे मी अक्का नव्हे; तुझ्या प्रेमपाशांत बद्ध झालेला अक्काचा भाऊ आहे.

(इतक्यांत आनंदी येते.)

कमला— (उठून उभी राहून) बाई मी किती भ्यालें पण !

(आनंदीस) अने अगोदर मला कसं कळिवलं नाहीस ? वरं. आईकडं निरोप धाडलासना ?

आनंदी—होय ताईसाहेब. वरं पण बाई इतक्यांत कशी कळी उमलली ती! किती पण फेर पडला.

कमला—(हंसून)अग तुला माहित नाही कां चंद्रदर्शन झालं कीं प्रफुल्लित होणं, हा कमलिनीचा धर्मच आहे. (चंद्रसेनास) पण बाई एकाएकीच कसं यायचं तें ? अनी भेटलीहोती कां !

चंद्रसेन—(तिच्या हनवटीस हात लावून) प्रियसखे, तूं माझी आठवण करीत आहेस असं समजतांच धांवत आलों.

कमला—काय तरी बाई चमत्कार ! मी इकडच्या भेटीची इच्छा करीत आहे, हें घरीं समजायचना? अने बाई ऐकलसना हें बोलणं.

चंद्रसेन—प्रिये ह्यांत काय आश्चर्य ? प्रेमबंधनानं जर उभय-तांची मनं एक झालीं आहेत, तर हें समजणं काय अशक्य आहे ? ज्या मनांत माझ्या भेटीची इच्छा झाली, त्यानंच मला ही इकड धाडलं!

आनंदी—(हंसून) खरंच आहे ताईसाहेब हें पहा धांवा केल्याबरोबर पावत नाहीत ते देव कसले ?

चंद्रसेन—(हंसून) वाहवा ! आपण आहांत कां पाठी-राख्या ! झटलं कुठं शब्द खालीं पडेल.

कमला—वरं पण आतां बसायचं नाही कां ? शंका नको; इथं भीती नाही कुणाची !

चंद्रसेन—हा मी बसलों, पण आपण उभ्याच कां राहणार ? या अशा या. (जवळ जागा दाखवितो, तों कमला दूर बसते.) हें काय ? प्रिये अशी ये. (तिला जवळ घेतो.)

कमला—हैं काय बाई ! अगदीं जवळच कशाला बसाव-
याला पाहिजे ? (चंद्रसेनाच्या खांद्यावर हात टाकून) बरं
(आतां तरी झालें ना ?

आनंदी—(आपणाशी) अहाहा ! किती तरी जोडा शोभि-
वंत दिसत आहे ! जणू लक्ष्मीनारायणच ! देवा, या
उभयतांना जन्मभर सुखी राख.

कमला—बरीच पण फारा दिवसांनीं आज माझी आठवण
व्हायची ! वाड्यांत असतांना नेहमीं ह्मणायचं मात्र, माझी
तुजवर प्रीति आहे, घटकाभरही तुजवांचून मला करमत नाहीं,
आणि इतके दिवस मला भेटल्यावांचून, राहववलं तरी कसं
कोण जाणे ! पुरुषांचं मेलं तोंडापुरतं बोलायचं मात्र.

चंद्रसेन—(तिच्या हनुवटीस हात लाऊन) वाहवा !
एकून हचि कां माझी परीक्षा केलीस ? सखे, निरुपायामुळं
तुला मी भेटलों नाहीं, तरी प्रेमांत अंतर होईल काय ? जरी
मी तुजपासून दूर होतो, तरी हें अंतःकरण तुजपाशींच होतं !
कारण, कांहीं जरी व्यवहारिक अडचणी असल्या, तरी प्रीतीला
कुणाचा प्रतिबंध आहे कीं काय ? प्रिये तुला खचित सांगतो,
जगांतील सर्व बंधनं तुटतील, पण हें प्रेमबंधन कधींही
तुटावयाचं नाही !

आनंदी—खरं आहे ताईसाहेब ! बाळपणापासून अति
परिचयानं, एकमेकांचे गुणावगूण पाहून, जो मैत्री झाली असते,
ती एकमेक एकमेकापासून कितीही दूर असली, तरी त्यांत
अंतर यायचं नाही.

कमला—(हंसून) तर मग माझ्या प्रत्यक्ष भेटीची गरज

नाहींच ल्पणायची ! कारण मानसिक व्यवहारानं सर्व कांहीं चाललंच होतं ?

चंद्रसेन-वाहवा ! चांगली कल्पना ! (तिथ्या हनुवटीस हात लाऊन) प्रिये, तुला भेटल्यावांचून कां मी राहिलों असतो ? पण तूंच पहा वरं, त्याला किती अडचणी होत्या त्या. आज तरी मोठ्या दैवानंच हा अकल्पित योग आला. सखे तुला काय सांगू ? तुझ्या विरहानं माझा एक एक दिवस भेळा, तो खरोखर एक परमेश्वराला ठाऊक ! तुझा वियोग झाल्या दिवसापासून मला अन्न नाही, पाणी नाही, कांहीं सुचत नाही ! साऱ्या रात्रींत डोळ्यास डोळा लागत नाही ! एक तुजवांचून या जगांत मला दुसरा विषय नाही !

आनंदी-रावसाहेब, जशी तिकड आपली, त्यापेक्षांही कांकणभर जास्तच इकडे ताईसाहेबांची स्थिति झाली होती. सारखा आपला ध्यास त्यानं लागला आहे ! डोळ्यांचं पाणी तर आपण गेल्यापासून खळलेलं आह्मी कांहीं पाहिलंच नाही ! अवस्था पहा कशी झाली आहे ती ! खरंच आहे मूर्ती जर उन्हांत तर सावलीला तरी सुख कुठून मिळणार ?

कमला-कोणी झालं तरी बाई आपलं तेवढं पुढं काढतात; दुसऱ्याचा विचार कोण करणार ?

चंद्रसेन-(कमला आपल्याला मिळणें अशक्य, या गोष्टीचें स्मरण होऊन आपल्याशीं) अरे अरे ! काय मी मूर्ख पहा ! माझी सारी इच्छा निर्फळ झाली असतां व्यर्थ मी या मोहजालांत पुन्हां पुन्हां गुंतून पडत आहे ! (उघड) प्रियसखे कमले, काय करावं ! तुझं दर्शन झालं कीं मनाला भूल पडून, पुन्हां पुन्हां तुझ्या प्राप्तीची आशा उत्पन्न होते !

मी आलों कशाला आणि करीत आहे काय, याचं भान रहात नाही ! माझी आतां पूर्ण निराशा झाली ! ही माझी आतां शेवटचीच भेट असं समज. प्रिये मी तर आतां आपल्या वचना-प्रमाणं वागणार. सर्वसंगपरित्याग करून, जोंवर या कुडींत प्राण आहे, तोंवर वैराग्य घेऊन तीर्थयात्रा करीत मी आपल्या आयुष्याचे दिवस काढणार ! मी कधीच एथून जाणार होतो परंतु एकवार तुझ्या आणि माईसाहेबांच्या दर्शनाची फार इच्छा होती; दैवयोगानं तुझी भेट तर झाली, पण आतां माईसाहेबांचं दर्शन होणं कठीण आहे, असो, उपाय नाही ! मी आतां असाच चालता होणार; कारण रतिपालाला अक्काला हें समजलं, तर तीं मला जाऊं देणार नाहीत. कृपा करून कांहीं दिवस हें वर्तमान त्यांना कळऊं नको ! माईसाहेबांच्या चरणीं माझा साष्टांग नमस्कार सांग, आणि आज पर्यंत जशी या बालकावर त्यांची कृपा होती, तशीच निरंतर ठेवण्याबद्दल त्यांजपाशीं विनंति कर ! दुसरं काहीं माझं सांगणं नाही ! येतो मी आतां ! (उठतो.)

कमला—(त्यास आलिंगून) छे गडे ! मी नाही जाऊं घायची. प्रिया, आपण एक सर्व सोडून निघालात, पण या दीन दासीचं मागं कस होईल ! मी सारा जन्म कसा कंठूं ?

चंद्रसेन—(तिची हनुवटी धरून) प्रिये, मी तुला काय सांगूं ! दुःखानं हें काळीज करपून जाऊन माझं देहभान नाहीसं झालं आहे ! मला कांहीं सुचत नाही !

आनंदी—ताईसाहेब पुरे वाई, आतां किती तरी माणसाचा अंत पहावयाचा ?

चंद्रसेन—(साश्चर्य आपणाशीं) हं: यांत काय बरं गूढ आहे!

(उघड) अने सांग सांग कांहीं सुवार्ता आहे कीं काय ?

आनंदी—वरं रावसाहेब आपल्याला जर कांहीं आनंदाची बातमी मी सांगितली, तर मला काय वक्षीस द्याल ?

चंद्रसेन—वाहवा ! विचारतेस काय जें मागशील तें देईन.

कमला—वरं पण मी सांगितली, तर मला काय द्यायचं होईल ! पण नको गडे मला लाज वाटते.

चंद्रसेन—(तिला प्रेमानें आळिंगून) सखे, हा सर्व देहच जर तुला अर्पण केला आहे, तर आणखी काय पाहिजे ? सांग सांग पाहूं आनंदकारक वर्तमान काय आहे तें !

आनंदी—हें पहा, परवाचे दिवशीं रात्रीं गुप्त रीतीनं आपला ताईसाहेबांशीं गांधर्वविवाह व्हावयाचा आहे.

चंद्रसेन—वाहवा ! देवा, मी हें स्वप्नांत तर ऐकत नाहींना ? प्रिये खरंच कां हें ?

कमला—(हंसून) प्रिया अजून संशय आहेचना ?

चंद्रसेन—प्रिये धन्य झालों मी ! परमेश्वरा इतके दिवस जें दुःख भोगलं, त्याचं फल प्राप्त होणार तर मग ! सखे पूर्वीच जर हें ठरलं असतं, तर किती उत्तम होतं ?

आनंदी—सारं खरं, पण वेळ आली पाहिजेना ?

कमला—(विनोदानें हंसून) अने आतां बाई कोणी तरी इथं येईल, चला बंगल्यांत जाऊं ! (**चंद्रसेनास**) जायचं आहेना देश हिंडत तीर्थयात्रेला ? संध्याकाळ होत आली !

चंद्रसेन—(प्रेमानें तीस आळिंगून व हनुवटीस हात लाऊन) हं : सखे सर्वं पूण्यतीर्थ ज्यांत आहेत, असं स्वर्गसुखासही तुःच्छ करणारं स्थान सोडून, आणखी कुणीकड जावयाचं आहे ? (तिचें चुंबन घेतो.)

कमला—(लाजून) जा गडे; हें काय बरं लोकां देखत ?

चंद्रसेन—सखे इथं परकी कोण आहे ? अनी आपलीच आहे !

आनंदी—ताईसाहेब रात्र पडत चालली; आतां बंगल्यांत यायचं ना ? जेवणाची तयारी झाली असेल. (चंद्रसेनास) आपणही आजच्या गोड बातमीवर गोडसे दोन घास इथच खाल्ले तर बरं होईल. अक्कासाहेबाकड मी निरोप पाठवितें.

कमला—हो, अग परक्यासारखं विचारतेस काय ? (चंद्रसेनास) चलायचना ?

चंद्रसेन—हो चला. पण आतां पायीं कां जाणार इतकं लांब ?

कमला—हो ! इथून बंगल्यापर्यंत कां मला जावत नाही ? (हंसून) आणि कोणी नेणार असेल, तर मी कशाला नाहीं ह्मणूं ? पण नको वाई मला लाज वाटते, मी आपली पायींच येतें

चंद्रसेन—बरं तर मर्जी !

(तिघें निवून जातात.)

प्रवेश २ रा.

स्थळ—वसंतविलास बागेंतून बाजारांत येणारा रस्ता.

(क्रोधानें संतप्त झालेली सुंदरी प्रवेश करते.)

सुंदरी—(आपल्याशीं) हं: शाबास ग वासंतिकावाई ! शेवटीं कांहीं जमत नाहीं असं पाहून, गुप्त रीतीनं उभयतांचा विवाह करून, एथून पळवून लावण्याचा घाट घातलास? संध्या-

काळीं कमलेशीं त्या मेल्याचं प्रेमाचं तें गोंडा घोळणारं भाषण, मी सारं लतामंडपाच्या आड उभी राहून ऐकलं. तेव्हांपासून माझ्या पायाची आग मस्तकाला गेली आहे ! अरे निर्दया, या चंपकमालेशीं मात्र तुझा एवढा निष्ठुरपणा अँ ? चांडाळा अरे कांहीं तरी तुला माझी दया यावयाची होती ! माझी अशी दशा करून तूं मात्र सौख्य भोगणार काय ? (बोटं मोडून) मेल्या जसं माझ्या जन्माचं वाटोळं केलंस, तसं तुझं करीन तरच ही नांवची चंपकमाला ! (कांहीं वेळ विचार करून) असो, व्यर्थ बोलून काय फळ ? त्याचा सूड घेईन तेव्हां खरं ! मेल्या रणदेवाला मघाशीं हें सर्व कळिवलं आहे, पण त्याला कसली याची काळजी ? त्याला त्या दारूपुढं सुचतं आहे कुठं ! ' स्वतः मेल्यावांचून स्वर्ग दिसत नाहीं ' ह्मणतात तें खरं आहे. (कांहीं वेळ विचार करून) आतां कोणावर विश्वास ठेऊन उपयोगीं नाहीं. आपलं ठरलं आहे त्याप्रमाणंच केलं पाहिजे.

प्रवेश ३ रा.

स्थळ—बाजारांतील एका वाण्याचें दुकान.

(रणछोडदास शेटजी व त्याचा गुमस्ता
वल्लभ दुकानांत बसले आहेत.)

रणछोड—(डोळ्यास चाळशी लाऊन) मेहेता ते उधारनी चोपडी अहीं लावो जोऊं.

वल्लभ—(वही पुढें नेऊन) आ ल्यो शेट.

रणछोड—(रागाऊन, खातेवही चाळीत) जुम्मले उधार केंटलूं थयूं तेनो सरवाळो लिधो छे के ?

वल्लभ—हां शेठ. बद्धा उधारनो तो सरवाळो लिधो छे; घणा रूपियां लोकोपासें गुथाया छे ! आ जुओ जुम्मले लेहणूं. (वहीवरचा हिशेव दाखवितो.)

रणछोड— (हिशेव पाहून उरावर हात मारून) हाय बापरे ! आ ते शूं मुखपण थयूं ! (चकित होऊन) लेणूं साडा सोळसो रूपियां ? हं: ठीक ! अरे भाई एवी रीते जो उधार रह्यो छे, तो पछी आपणे शूं खाईये ? केम कांई उवराणी आवती नथी ? ओ भगवान ! (स्तब्ध बसतो.)

वल्लभ— शेठ मोठी मोठी रकमो जेनापासे अटकेली छे, ते तो कांई लगारे आपता नथी; कांई पण बानू बतावे छे. नही तो आ जुओ. (वही चाळून खाती दाखवितो.) बद्धा लोकमां रणदेवजी शेठ घणा वस्ताद छे ! शूं कहूं ? वारणाआगळ माणसने उभो रहेवा देतो नथी ! शूं करूं फेरा खाई खाईने थाकी गयो.

रणछोड—वाहवा ! ठीक बहू साखूं ! (रागानें) मारो माल तो जेवो एओना बापनाच घेरनो ! लुच्च्या साला ! हं:, एवी रीते थशे, तो बद्धी मुंडी जईने दुकान बेशी जशे ! छी: छी: मेहता, आवती काले सवारे ऊठतावातज रणदेव-पासे पेहेला जजे, अने बाकी लिधावना ऊठीश नही. (रागानें त्याच्या तोंडापुढें हात करून) अरे गधेडा, अमो नाना पाडीछताते तमे बद्धो माल उधार आपी आपीने मने खाडामां नाखी दिधो ! (इतक्यांत पडद्यांतून शेठजीची बायको लणते)

अरे आ करमनी कथा क्या सुदी चालवानी छे ! केटली वार थई ! अडधी रात तो गई छे; आज जमवा ऊठवूं छे के नही ?

रणछोड—(रागात्रून पडद्याकडे पाहून) अरे हां हां, वार थई ! एने तो साळूं खावाविना बीजूं काई सूनतूज नथी ! ऊठकिे चाली खाखा ! एवूं करीने के दाडे ये अमोने खाई जशे ते 'जणातूं नथी ! अरे गधेडी, आ काम अमो आजे नही करीशूं, तो काले कोण तारो वाप आवीने करशे ?

(पडद्यांतून शेटजीची वायको) हां हां मालम छे एऊं करी करीने, केटलो पैशो भेगो करशो ते ? जोईशूं !

रणछोड—(रागानें) अरे ना जा. मोडूं काळूं करी वरमा जईने बेस ! गांडी ! केटली बकबक करीश ! अमो आजे जमता नथी जा. (पुन्हा वहीकडे पाहून चित्तेने) मेहता, आज रतनजी नानावटीनी चारसों रुपियानीं हूंडीनी देखाड थयेली छे, तो काले ते रकम पूरी शी रीते थशे, तेनो मोटो विचार पडयो छे ! (दुःखानें) ओ भगवान ! आवा धीरवाथी बद्धी गांसडी डूबवानी बखत आवेली छे ! बहू खोटूं ! अवे काले गमे तेम करी, बीजा तरफथी रकम लावी, तेनी हूंडी पूरी करवी जोइये ! (सुस्कारा टाकून) हंः, बहू साळूं ! केमछे भाई आजनो हिसाब पूरो कय्यो छे के नहीं ?

बल्लभ—हां शेट पूरो कय्यो छे. (बह्या दाखवितो.)

(शेटजी हिशेब तपासतो, तों चंपकमाला प्रवेश करिते.)

चंपकमाला—(इकडे तिकडे पाहून आपणाशीं) किराण्या जिनसांचा बाजार तर हाच दिसत आहे रात्र बरीच झाल्यानं बहुतेक दुकानं बंद झालीं आहेत. हें इथं एक दुकान उघडं आहे. मला हवा तो जिनस इथं मिळतो कीं नाहीं कोण जाणे ! (थोडा वेळ विचार करून) हंः न मिळायला काय झालं ! काहींतरी अंगावरील मोठासा दागिना

द्यावा ह्यणजे झालं ! मेलं द्रव्यानं कोण वश होत नाही ? असो; आतां तेथें जाऊन शोध करावा !

रणछोड—(हिशेव पाहून) छी: छी: बहू खोटूं ! आ गाममां बेपार करवानो तो कांईएक इलाज नथी ! लोक घणा नठारा थया छे ! (सुस्कारा टाकतो.) हू चालचाल भाई दुकान बंद कर.

चंपकमाला—(दुकानाजवळ येऊन वांकून पाहून आपणाशीं) दुकानांत दोघंच आहेत, आतां शेटजीला एकीकड बोलाऊन हळूच पुसावं ! (उघड) शेटजी, अहो शेटजी, आहां कां कोणी दुकानांत ?

रणछोड—(त्रासून) हायरे भगवान ! भीखारी लोकोये तो साळो गजब कन्यो छे ! अदु रात गई तोपण आ जूवो तरास छेज ! अरे जाजा !

बल्लभ—(रागानें) अरे जाजा ! आ वखते कांई एक मळवानुं नथी जा.

चंपकमाला—(आपणाशीं) पहा मेले मुडदार कसे उद्वट आहेत ते ! परवा आहे कां कुणाची ? (उघड) अहो मी भीक मागायला नाहीं आलें, मला कांहीं जिन्नस विकत पाहिजे.

रणछोड—(उठून हात जोडून) या या बाईशाब दुकानउपर यावा. (डोळ्यावरून हात फिरवून) ये अंधारुं रातमां दिशला नाहीं ! भलता बोलवानी महाराज क्षमा करी जुवे ! जणस देवाचा तो आमचा काम छे, काय पाजे ?

• **चंपकमाला**—(आपणाशीं) हं: पहा मेले कसे मघांशी कुयासारखे चवताळून उठले होते आणि आतां किती मऊ

आले ते ! (उघड) हे पहा इकडे या थोडे; मला कांहीं जिन्नस विकत पाहिजे, पण तो गुप्तपणें देतो ह्मणून वचन द्याल तर सांगतें. त्याच्या किंमतीबद्दल ही सरी मी तुझांस देईन.

रणछोड—(सानंदित) शांगा शांगा बाईशाब (गळ्यावरून हात फिरऊन) या गळ्याशपत तमाला जणस देल; बोला.

चंपकमाला—पहा वरं, विचार करा ! मग नाही ह्मणाल.

रणछोड—अरे बाईशाब ते मंदी विचार तो कशला; बोला, खास देल.

चंपकमाला—(इकडे तिकडे पाहून हळूच) हे पहा, मला थोडासा सोमल पाहिजे.

रणछोड—(चकित होऊन आपणाशीं) हं: जे द्वारकाचाथ ! विचार छे ! शू कळं वारूं ?

वल्लभ—(जवळ येऊन) शू छे सेटजी ?

रणछोड—(त्याच्या कानाशीं लागून) मेहेता, आ मोटो विचार छे ! आ बाई तो मोटा घेरनी छे; एने आ वीख जणस शी रीते अपाय ? (चंपकमालेस) बाईशाब, तमी कुणाच्या ? आ वीख जणस घेऊन तमाला शू करवी छे ?

चंपकमाला—हे पहा जास्त पंचाईत नको (सरीस हात ह्मणून) हा जिन्नस पाहिजे असेल तर द्या; नाही तर काय मिळेल मेला दुसरीकड !

रणछोड—हां हां बाईशाब जरा थांबा ! (चिंतातुर होऊन) केम भाई शी रीते करवूं ? ना जो कहीशू तो आपणा हातमा आवेली गांसडी जायछे ! (चंपकमालेस) बाईशाब,

अं०४प्र०३)

भग्नमनोरथ नाटिका.

(१२१)

जरा जणस देवा. (ती दागिना देते) आ जों मेहता वजण तो दोडसेर उपर छे ! वाहवा भाई एत्री लाट तो आखा मारा बद्धा जनममां हातमां लागी नोती ! (चंपकमालेस) बाईशाब जरा शबूर करो ! (विचारांत पडतो)

चंपकमाला—(आपणाशीं) हं: या द्रव्यासारखी भूल मेली कशांत नसेल ! सांगतात कीं, गुजर, वाणी लोकांत भूतदया फार, हिंसा ते कधीं करायचे नाहींत ! पण पहा मी बायको मनुष्य, विष कांहीं तरी वाईट कामाला नेत आहे, हें यानां समजलं असून, पहा कसे घोंटाळ्यांत पडले आहेत ! मेली तो सोन्याच्या सरीचा फासा हृदयाला झोवला आहेना ? मग कसला विचार दगडाचा ! (उवड) आटपा ! आटपा ! विचार कसला करितां ? मला जाऊंदे, उशीर झाला !

रणछोड—हां ! हां ! झाला ! शूं मेहता, कठण छे भाई !

वल्लभ—शेट आपणें तो वेचवावाळा; गन्हाक मागते जणस आपवाने आपणने शूं हरकत छे ? वेपारी छीये ! पण बाईशाब तमचा नाम लिखऊन देवा पडेल. (वही हातांत घेऊन लेखणीचा टाक पाहून) तमचा नाम काय ?

चंपकमाला—काय मेल्यांनीं पांचटपणा लावला आहे पहा ! मला नांव नाहीं गांव नाहीं कांहींएक सांगायचं नाहीं. तुझाला जिनस घायचा आहे कीं नाहीं बोला.

रणछोड—(मोठ्यानें हंसून) हा ! हा ! हा ! बाईशाब रागावला ! जरा शबूर करो ! (मेहतास) भाई आवती काले नागावटीनी हुंडीनी रकम पुरी करवानी फकर हती, पण केवो चमत्कार छे ? हं: परमेसरने चिंता ! आबी कीं नई

लाट ! आप आप भाई जेम थवानुं हशे तेम थशे ! (चंपक-
मालेस हात जोडून) पण बाईशाब कुणाला .शांगावा नई !
एटलूं किरपा जुवे !

चंपकमाला—नाहीं वरं मी कुणाला सांगत नाही. तुळी
काळजी करूं नका.

रणछोड—हां एटलूं ! एटलूं ! मेहता आप आप ! (मेह-
ता सोमलाची पुडी देतो व ती तेथून निघते)

चंपकमाला—(आपणाशी) चला आपलं निम्मं काम
तर झालं ? आतां पुढच्या उद्योगास लागावं ! (जाते.)

वल्लभ—(आनंदानें) भाई गरेणुं तो केऊं साखूं छे ! आ
वजण चाळीस भारना उप्पर छे ! लाट लागी !

रणछोड—(मोठ्यानें हंसून) हः हः हः ! पेहेले दुकान बंद
करी होत, तो आ लाट जतथीना ? (उठून) चाल चाल
भाई दुकान वाश.

(दुकान आटपून निघून जातात.)

चतुर्थ अंक समाप्त.

अंक ५.

प्रवेश १ ला

स्थळ-रतिपालाचे घरांतील दिवाणखाना.

(रात्रीचे जेवणखाण होऊन चंद्रसेन आणि
रतिपाल पानसुपारी खात बसले आहेत.)

रतिपाल-गड्या तुजविषयीं मला फार काळजी होती, पण ती झाली एकदांची निवारण ! आतां आरंभलेलं काम एकदां नीटपणें शेंवटास गेलं ह्मणजे मिळवली.

चंद्रसेन-अं; आतां त्याची काळजी नको; पण आतां तुझा वियोग होणार, त्याचं मला वाईट वाटतं आहे. उद्यां किंवा परवाचे दिवशीं एथून आह्वांला निघून गेलं पाहिजे. मागं तूं मात्र एकटा रहातोस.

रतिपाल-हें पहा मज विषयीं तूं कांहीं काळजी करूं नको. मी आतां एथें कशाला रहातो ? तूं पुढं जाऊन पोचतोस, तों मागून मी आलोंच ह्मणून समज; कारण आतां एथें राहणं आपल्याला ठीक नाही. त्यांतून आमचं इथं काय आहे ? येऊन जाऊनघर आणि थोडासा व्यापार ! इथलं सारं आपले विश्वासावर पहात आहेतच; आपल्याला त्या मिळालेल्या जाहगिरीची व्यवस्था केली पाहिजे.

चंद्रसेन—(साश्चर्य) काय रे गडया, कालपासून मी मोठ्या बुचकळ्यांत पडलों आहे ! कारण मध्यंतरी कांहीं एक वार्ता नसतां, एका एकी या लग्नाचा घाट कोणी जमवून आणला? मला वाटतं, ही सारी मसलत अक्काची आहे ! हो, हें कृत्य तिज वाचून दुसऱ्याचं नव्हेच !

रतिपाल—(हंसून) कोण जाणे बुवा ! तुम्हा बहिणभावांचे काय खेळ आहेत ते ? आपल्याला यापैकी कांहीं ठाऊक नाहीं.

चंद्रसेन—अरे उगीच कशाला आतां चोखून ठेवतोस ? कालपासून माझी तिची गाठ नाहीं, आतां भेटली ह्मणजे मी तिलाच विचारीन ह्मणजे ती सारं सांगेल ! वरं असो महाराजाची स्वारी कधीं येणार शहरांत ?

रतिपाल—उद्यांच येणार होती, पण तो वेत रहित होऊन, आणखी दोन दिवसांनीं सुवर्णपूरचं वऱ्हाड इथं येणार, तेव्हां परभारे त्यास आणण्याकरितां महाराज तिकडूनच सामोरे जाणार आहेत.

चंद्रसेन—वरं आह्मी एथून जायचं खरं, पण ह्याची व्यवस्था काय केली आहेस ?

रतिपाल—अं: त्याची काळजी नको. आपल्या पागेत दोन उत्तम घाडे आहेत, ते तुला माहीतच आहेत, ते घेऊन उद्यां रात्रीं इथून निघा, कीं उजाडायला जाल चाळीस कोस ! पण काय रे कमलाताईला बसतां येतं ना नीट घोड्यावर ?

चंद्रसेन—अरे हो ! वा ! तिजपुढं स्वार काय बसेल !

रतिपाल—तुम्हांबरोबर एक आपला गणोजी आहेच आणि दुसरा संभाजी. आनंदी तुम्हा बरोबर यावयाला पाहिजे होती, पण काय करावं ? तिला घोड्यावर बसतां येत नाहीं.

तिला ही तुझा बरोबरच निघालं पाहिजे, पण मागाहून ती जयनगरीं तुझाला भेटेल. सुंदरीला नेण्याची जरूर नाही.

चंद्रसेन—खरंच रतिपाला तुला मी सांगायला विसरलों. त्या सुंदरीला लक्ष्य लावून तू कधी पाहिली आहेस कां? आजपर्यंत चांगलीशी ती माझ्या नजरेस पडली नव्हती, पण काल मी तिला पाहिली; मला वाटतं कीं, आपण आणलेली ती रत्नपूरच्या राजाची कन्या चंपकमाला असावी! थोड्या दिवसांपूर्वी मामा साहेबांनीं आपल्याला लिहिलं होतं कीं, ती कुणाला न विचारतां पळून गेली झणून! हल्लीं कामाकाजाच्या संबंधानं थोडीशी खराब झाली आहे; पण मला तर वाटतं खास ती चंपकमालाच असावी!

रतिपाल—भलतंच कांहीं तरी ! अरे किती केलं तरी ती राजकन्या; तिचं स्वरूप कोणीकड आणि हिचं कोणीकड ! आणि ती इथं येऊन, दासी होऊन कशाला राहिल ! अं: यांत कांहींच अर्थ नाही.

चंद्रसेन—तू थोडं लक्ष्य देऊन पहा. मला तर कालपासून वाटत आहे कीं, ती खास चंपकमाला असावी ! तें स्वरूप, तो वर्ण, तो बांधा, अगदीं हुबेहूब तीच !

रतिपाल—अं? उगीच तुला भ्रंती आहे. त्यांतून एका सारखं कांहींस साम्य, दुसऱ्या एकाद्यांत मिळतं ! बरं तें असो. ती कोणी कां असेना. लागा आतां तुझी आपल्या तयारीला; मामासाहेबांना इकडील सर्व मजकुराचं पत्र आतांच लिहून दे रवाना करून.

चंद्रसेन—ठीक आहे ! कोण आहे रे बाहेर ? दौत लेखणी घे पाहूं.

गणोजी—जी रावसाव. (लिहिण्याचं साहित्य आपून देतो व चंद्रसेन पत्र ल्याहावयास लागतो. इतक्यांत महा- लाच्या बाहेर आनंदी प्रवेश करिते.)

आनंदी—(आपल्याशीं) हर हर देवा ! काय रे संकट आणलंस ! जगनिवास यांतून पार पाडणारा आतां तूं आहेस ! कोणी मेल्या दुष्टांनीं दावा साधून ही कांहीं करणी केली, किंवा नकळत एकाद्या विषारी जनावरानं दंश केला, कांहीं समजत नाहीं ! आतां तिथं झालेली स्थिति जर मी यांना सांगेन, तर उभयतां फार घाबरतील ! तर माईसाहेब आणि अक्कासाहेब ताईसाहेबांच्या भेटीस आल्या आहेत, त्यांनीं आप- ल्याला लवकर बोलावलं आहे, एवढंच सागावं ! (महा- लांत येते.)

रतिपाल—(तिजकडे पाहून) कोण आनंदी, आज रात्रीची कुणीकड ?

आनंदी—माईसाहेब आणि अक्कासाहेब बागेत आल्या आहेत, त्यांनीं आपल्याला आणि रावसाहेबांना जसे असाल तसे लवकर बोलावून आणायला सांगितल्यावरून आलें आहे. चला चला लवकर !

चंद्रसेन—अं ! कां वरं इतक्या जरूरीनं बोलावलं असावं ! कांहीं नवीन अरिष्ट तर उत्पन्न झालं नाहीं ना ?

आनंदी—तें कांहीं नाहीं. पण चला चला रावसाहेब, आतां बोलत वसण्यांत वेळ घालवूं नका. निघाच लवकर !

चंद्रसेन—ठीक आहे. राहूंदे आतां हें पत्र ! (रतिपा- लास) कां चलायचं ना ? (पोषाख घालतो.) तिकडून आल्यावर मग पत्र लिहीन.

रतिपाल—चला जाऊं. पण गड्या कारण काय आहे इतक्या जरूरीनं बोलावण्याचं कांहीं समजत नाही ! (पोषाख करतो.)

चंद्रसेन—तेथें गेल्यावर काय आहे तें समजेल. (तरवार घेऊन) पण कायरे रात्रीची वेळ आहे, हत्यार असावंच जवळ नाही?

रतिपाल—हो वेळ आहे, प्रसंग आहे, मी ही घेतोंच. (तरवार घेतो.) मशालजी नकोच बरोबर, कारण उगीच गावांत बधा नको.

आनंदी—चला चला लवकर उशीर झाला.

रतिपाल—हे निघालोंच. आतां वेळ नाही.

(तिघे निघून जातात.)

प्रवेश २.

स्थळः—वसंत विलास बागेकडे जाणारा रस्ता.

(दारू पिऊन झिंगलेले व वेडेवाकडे पोशाख केलेले, हातांत दारूच्या वाटल्या घेऊन गात व वेडेवाकडे नाचत-बागडत राजा सारंगदेव आणि रणदेव प्रवेश करितात.)

सारंगदेव व रणदेव— (गातात.)

पद.

अरे दोस्त मुजे दारू चढीरे ॥ धु० ॥

क्या मजा आई देखो तनमो ॥ दिलखुष हुवे हम मनमो ॥

गात्रो नाचो आनंदसे गत दिनमो ॥

दोस्त दारू चढीरे दारू चढी ॥ १ ॥

(मोठ्यानें हसून) हः, हः, हः, क्या मजा है ! हः हः हः !

रणदेव—(बोवडे बोलत) हे केलेले पोशाख आपले नव्हत सरकार ! मला वाटतं, अं हे शिपा—शिपायाचे ! हः खास त्यांचेच !

सारंगदेव—असे-असेनात हें पहा (वेडे वाकडे हात करून) कसं ही असलं, तरी मी—मी राजा आहे ! मला कोणाची भीती आहे ?

रणदेव—(मिशावर ताव देऊन) मीही मीही प्रधान आहे ! आणि मला लोक भितात ! (हँसतो) हः हः हः सरकार खाविंद पायऱ्या लागल्या, जपून पाय टाका ! (पाय उचलून टाकतो.)

सारंगदेव—अरे कोण रे गाढव ! मूर्ख ! अशा अशा वाटेंत पायऱ्या बांधणार ? आं बांधणार ? काय पुसतों ?

रणदेव—हे पहा, हे पहा; कोणी आपणा आपणा सारखेच अगदीं संशय नाही ! चिंता नाही. खास, खास, तेच तेच गाढव वधा ! (दोघे अडखळून पडतात.)

सारंगदेव—(धडपडून उठून) या साऱ्या, साऱ्या जगांत एक दारू आणि स्त्री या सारखी वस्तूच नाही ! (हसून) हः हः हः ! काय काय मजा आली आहे अं ? हे हे सौख्य कशा—कशांत नाही ! हं बरं कां ?

रणदेव—एवढं एवढं मात्र खरं ! हे पहा दारू ती दारूच दारू ! (हसून) हः हः हः ! पण गाढव लोक तिची निंदा निंदा करतात अं !

सारंगदेव—ते ते पाजी आहेत मू-मूर्ख आहेत !

रणदेव—सरकार सरकार मी एक तिच्यावर गा-गाणं केलं

आहे; हणूं कां ? पण तबला, तंबोरा, वीणा, मृदंग सगळें पाहिजे हं !

सारंगदेव—हण हण नको तें रौं रौं आणि सौं सौं, आणि धिविड धिविड ! हण, हण, मी ऐकतो डोळे लावून.

रणदेव—वरं ठीक पण आधी अवा-अवाज साफ करतो (हातांतील बाटलीतली दारू पिऊन) हं ! आतां गा-गातों ! (स्वर धरतो.) आपण ऐका मात्र हं ! आ-आ-ई-ई-!

सारंगदेव—मीही मीही घ-घसा ओळावतो. (हातांतील बाटलीतली दारू पिऊन) आहा ! आतां गा.

रणदेव—(गळा चोळून) गा-गातों तर. आ—(गाणं गाऊं लागतो.)

पद—राग बहिरवी, ताल त्रिवट.

अग सखे दारू नच प्याला ! तो नर जन्मा व्यर्थचि
आला ॥ ध्रु० ॥ सागरमथनीं जन्मा आली । सुरा
सुरामार्धिं माजवीत कली ॥ प्रिय बहु जी कालीला
॥ १ ॥ चरचर कापित उतरें उदरीं । सकल दुःख
चिंता पळवी दुरी ॥ सुगंध देई मुखकमलाला ॥२॥
करवी नाना विशुच्या लीला । बोलवि बोवडे
गाळित लाला ॥ पाडि लोल धरणीला ॥ ३ ॥ वीट
जियेचा कधि न येई ! वरिवरि सेवन इच्छा देई ॥
लागे मधुर पानाला ॥ ४ ॥

(कांहीं वेळपर्यंत थांबून) हं ! सरकार आतां आ कवीचं बोलणं वरं कां ? आ ऐका !

रणदेवकवन माधुर्यानिं । मोहित होउनि ही
त्रीभुवनें ॥ लागुनि भजनीं गाती लीला ॥ ५ ॥

(हसत) हं ! हं ! कसं कसं गायलं या या फाकव्यानं ?

सारंगदेव—(त्याला मोठ्यानें शावासकी देऊन) खाशी खाशी ! क्या बात है खूप बहार बहार केलीस ! आतां आतां हें पुरे ! चल त्या फाक-फाकडीला हुडकूंया ! (उठावयास पहातो तों उठवत नाहीं असें पाहून, (दोन्ही हात वर करून) उठवा ! उठवा ! कोणी तरी !

रणदेव—(त्याचा हात धरून) उठावं महाराज. आस्ते आस्ते ! (दोवे धडपडत उठतात.)

सारंगदेव—पण कारे ती ती हि-याचंदाची सून ! अंहः कोण बरं ? मु-मुलगी ! कां बायको ती रांड ता-तारी कुठं पळालीरे ?

रणदेव—मीही मीही त्याच का-काळजीत गुंग आहे ! (हसून) हः हः हः ! मोठा मोठा चमत्कार आहे ! च-चतरंग-गडावरून एवढ्या बंदीतून ती-ती पळाली कशी ? कशी ? ते ते शिपाई होते कां ह-हजाम अं ? (गाण्याच्या चालीवर) अग सखे माझ्या तारे कुठं गेलीस स-स-स !

सारंगदेव—अं ! मूर्खा मूर्खा ती तुझी कां माझी कां-कां माझी कां तुझी ?

रणदेव—(छातीस हात लाऊन) हं ! या या पढ्याची ! वनसीची ! आपण आपण पुढं पळून कसं-सं गुलामिनिं आ-ह्यांला कु-कुत्र्यासारखं मागं पळायला लावलं आहे ! (ह. सून) हः हः हः तारे अग तारे कुठं आहेस ? माझ्या आई ओ तरी देग !

सारंगदेव—(रागाचा आवेश आणून) माझी तारा ती माझी दा-पाजी नाहीं तर ! चौ-चौरा तूं कोणरे घेणार ? हं !

माझी ती माझी सखी ! (अडखळून पडतो) अरे अरे अरे पडलों ! किती रे हे हे रस्यावर खळगे ! (रणदेव त्यास उठवितो.)

रणदेव—महाराज आतां एक गम्मत मला आठवली हं ! ही पहा का-काय मजा व्हायला लागली ! आं अरेच्यामारी ! ही जमीन पहा कशी पळाय-पळायला लागली आहे ! आपण आतां एक जागीं उभे राहूया आणि अशी पळतां पळतां, ती दिसली कीं प-पकडूया ! (हंसतो) हः हः काय शान युक्ती.

सारंगदेव—(हंसून) हाः हाः हाः ! खाशी; युक्ती पण पण युक्ती ! वाहवा ! दे दे ! टाळी ! (टाळी मारून) पण आ-आतां तुला सांगतो सां-सांपडली कीं हं ! चा- चार महिने झाले फार फार गमजा करती ! हं ठीक आहे ! (मिशावर ताव देतो.)

रणदेव—पण पण माझी खटपट व्यर्थच कां ? अं ! तर मग मी कशाला दमूं ? (ताठून उभा राहतो.)

सारंगदेव—मू-मू-खा, अरे ती ती माझी झाली कीं, तुला आई—आई प्रमाणं माझ्या ! मग तुझं काय ?

रणदेव—तर मग, तर मग उगीचच खटपट करूं कां ? जो जो तळं चाखीरू, तो पाणी रा-राखील ! हं बन्सी ! फांकडा (मिशावर ताव देतो.) हः हः हः ! तें कसं चुकणार ? बरं बरं तें असो असो ! मी एक गुप्त बा-बातमी आपल्याला सांगतो. त्या त्या चंद्रसेनाला ताईसाहेब पळवीत आपल्याकडं. अहं पळविणार ! तसं नव्हे, चंद्रसेन तिला झाला पळविणार; असं हं ! त्या त्या सुंदरीला सुंदरीनं सा-सा-सांगितलं !

सारंगदेव—काय काय हल्लंसे ? आम—आमची कमला चंद्र-चंद्रसेन्याला माझ्याकडे पळवीत पळवीत, असं ती सुंदरी उंदरी हणाली आणणार ! (हंसून) हं: ह: ह: तिचा तो अपराधी असेल; करून करून टाकूं तिचं पारपत्य अं ! वाहवा ! (गातो) सुंदरी उंदरीरे हणाली ! पण पण हें कधीं कधीं होणार ?

रणदेव—(संशयानें) काल कां आज, आज कां काल ? हो हो तेव्हांच !

सारंगदेव—(हंसून) ह: ह: ह: ! मूर्ख मूर्ख कुठला ! दारू दारू पिऊन भलतं बोलतो ! हें वध का—काल करूं जा त्याचं पारिपत्य.

रणदेव—ठीक आहे चला तर.

(वाकडे तिकडे चालत निघतात तों रतिपाल, चंद्रमेन व आनंदी प्रवेश करितात)

चंद्रसेन—मित्रा, जिकड तिकड काळोख किती पडला आहे ! रात्र बरीच झाल्यानं रस्त्यावर माणसांची चाहूल ही बंद झाली आहे ! (समोरून कोणी येत आहेतसे पाहून) पण गड्या इतक्या रात्री हे कोणरे दोघे इकडे येत आहेत ?

रतिपाल—अं: जाऊंदे कीं असतील कोणी भामटे ! आतां काय पुसतोस, इथं बेवंद नगरी आणि झोर्टिंग बादशाही माजली आहे ! कोणी कां असेनात; आपल्याला काय करायचं आहे ? (आनंदीस) आनंदी अंधेर पडला आहे, आह्मां बरोबरच ऐस.

आनंदी—चला चला लवकर पाय उचला.

चंद्रसेन—आज बुवा हिची फारच गडबड दिसते. असं काय कारण आहे, कांहीं समजत नाही.

आनंदी—तिथं गेल्यावर सारं समजेल. चला बाई लवकर बोलण्यांत गुंतू नका .

(सारंगदेव—आणि रणदेव आनंदीस पाहून)

सारंगदेव—अरे ही कोणरे चा-चालली आहे? (हंसून) हः हः हः ! अरे हीचरे हीच ती. हं, सा-सांपडलीरे सांपडली ! (आनंदीस कवटाळतो.)

आनंदी—(त्यास झिडकारून रागानें) कोणरे तुझी लुच्च्यानों जळलीं तुमचीं तोंडं ! मेल्यानों लाजा नाहीरे वाटत ? अहो रावसाहेब धांवा हो धांवा; हे पहा कोण मेले दांडगे माझ्या अंगाला झोबत आहेत ! इश रांडेच्यांच्या तोंडाला वस्सकर दाखुची घाण येत आहे !

(चंद्रसेन व रतिपाल गडबडीनें तिजजवळ येऊन सारंगदेवास आणि रणदेवास गचांज्या मारून.)

चंद्रसेन—कोणरे तुझी हरामखोर लुच्यानो, दाखु पिऊन छाकटे होऊन, निर्लज्जपणें ह्या गरीब स्त्रीच्या अंगास झटतां ? अरे तुझी लाजा कुठं ठेवल्यात ? मुकाट्यानें आपल्या वाटेनें चालते व्हा; नाहीं तर पहा आपला विचार !

सारंगदेव—(रागाचा आवेश आणून) को-कोणरे तू गा-गाढवा; म-मला हरामखोर लू-लूच्चा हणतोस ? नीचांनो, चो-चोरासारखे रात्रीं कुणीकड हिला प-पळवून नेत आहां ? हिचा मालक (छातीस हात लाऊन) मी-मी आहे. कधीं-कधीं अ-अ-मी हिला सोडणार नाहीं हं ! (तिचा हात

रणदेव—(तिचा दुसरा हात धरून) चल चल रा-रांडे बरी सांपडलीस हं ! आतां-आतां कां सुटणार आहेस आमच्या हातून ? (तिला दोघे ओढतात.)

रतिपाल—(त्यांच्या हातास हिसडा देतो व आनंदीस सोडवून त्यांची गचांडी धरून वाकवून) चल जा नीचा कोणाचा हात धरतोस, पाजी नाही तर ! गाढवा, मुकाव्यानें जातोस कां, (तरवार उपसून) कळं दोन तुकडे इथंच ! पाजी मनुष्य; (एक लाथ मारून) शंका नाहीरे परस्त्रीच्या अंगाला झटावयाला वाटत ?

आनंदी—(आपल्याशीं) अग बाई ! हें पहा मेलं काय लचांड आलं तें. चला चला रावसाहेव झालं इतकं पुरे ! कशाला या मुडदारांच्या नादीं लागतां ?

रणदेव—(खाली पडून भीतीनें कांपत कांपत) आई नाहीं. ना-नाहीं मी-मी जा-जातो.

सारंगदेव—(तरवार उपसून, क्रोधानें रतिपालाच्या अंगावर येऊन) मुर्खा अरे हें-हें भय तूं-तूं-कोणाला दादाखवितोस ? चल ये अवसान असेल तर. (तरवारीचा वार करतो तो रतिपाल चुकवून घेऊन, आपण त्याजवर वार करतो, अशा झटपटींत राजास वर्मी वार लागून तो निचेष्ट पडतो.)

चंद्रसेन—(त्यास धरून) जाऊं दे सोड त्याला, काय आपण या पाजींच्या नादीं लागावं ?

रतिपाल—(रागानें) कुठं आहे तो दुसरा गाढवाचा लेंक, अरे पाहतोस काय ? उडीव उडीव फडशा !

रणदेव—(उठून) तु-तुही फा-र-फार वाईट कर्म के-

के-कैलंत. मोटा-मोटा घात! हाय! मी-सरकारांत कळवितो
(जाऊं लागतो.)

चंद्रसेन-(त्याच्या अंगावर जाऊन) अरे हरामखोरा,
सोडला होता ह्मणून या गोष्टी अँ? (एक वार करून) जा जा
आतां सांग जा ! (पुन्हा तरवार उगारतो.)

रणदेव-(खाली पडून) आई मेलों म-म-मला माळं
नका, मी गरीब आहे. (हात जोडून) तुमच्या पाया पडतो ;
मी-मी कांहीं केलं नाही ! आई ! मला जीवदान द्या ! अग बाई,
रक्त वहावयाला लागलं ! (खांद्यावरचं रक्त टिपतो.)

चंद्रसेन-छी ! दुष्टा, अशा नीचाला सोडूं काय ! तुला या
दुष्कर्माचं प्रायःश्रित दिलंच पाहिजे !

रतिपाल-अरे पहातोस काय ! लगाव ! (चंद्रसेन पुन्हां
वार करतो.)

चंद्रसेन-मित्रा चल आतां एथें राहतां उपयोगी नाही !

आनंदी-(आपल्याशीं) अग बाई देवा, काय हें मध्येच
विघ्न आलं ! चला महाराज आतां एथें उभे राहूं नका ! (आप-
ल्याला हा मोठाच मेला अपशकून झाला ! पुढें काय होणार
आहे कांहीं कळत नाही !

(सर्व पुढें चालूं लागतात.)

चंद्रसेन-गड्या हा एक मध्ये अपशकूनच झाला ह्मणा-
यचा ! काय करावं माझ्या मनाला फार रुख रुख लागली !

रतिपाल-अं : त्यांत काय आहे ! अशा बल बलपुरी
राज्यांत जर आपण आहों तर असले प्रसंग यावयाचेच ! बरं
चला जलदी ; उशीर झाला ! (तिघे निघून जातात.)

प्रवेश ३.

स्थळ-वसंतविलास बागेंतील वंगला.

(सर्वांगाचा दाह होत असल्यामुळे कमला अंधरुणावर तळमळत पडली आहे व इंदुमती, वासंतिका वगैरे जवळ बसल्या आहेत.)

कमला—(व्याकुळ होऊन कण्हत) अं! अं! आई मरते! हाय! अहो कोणी गार पाणी तरी ओता हो माझ्या अंगावर! हुःश! आई! (तळमळते)

इंदुमती—(तिला कुरवाळून) हर हर ! देवा आतां मी काय करूं? बये तुला काय होत आहे? वैद्यबुवानं बोलावणं थाडलं आहे, ते आतां येतील ! उगी! (गजरीस) गजरे आले कां वैद्यबुवा ?

(इतक्यांत रमाकांत वैद्यबुवा येऊन.)

वैद्यबुवा—(हात जोडून) हा मी इथं हजर आहे. काय आज्ञा ?

इंदुमती—वैद्यबुवा ! पहा हो माझ्या बाळीला काय झालं आहे ! संध्याकाळ पासून हिच्या सर्वांगाचा दाह होऊन पहा कशी माशासारखी तळमळती आहे !

वैद्यबुवा—(आपणाशीं) हं: समजलों; हें सर्व काम रोमाचं लक्षण ! (उघड) ताईसाहेब हात द्या पाहूं.

कमला—(हात पुढें करून) वैद्यबुवा, माझ्या सर्वांगाला विस्तव लागला आहे ! आणि आतां मला कससंच होऊं लागलं आहे ! हाय मरते !

इंदुमती—(डोळ्यास पाणी आणून) नकोग नको बये

असं बोलूं ! अरे देवा आतां कायरे करूं ! सांगाहो वैद्यबुवा
कांहीं उपाय !

वैद्यबुवा—(नाडी पाहून) सकाळीं मी आलों होतो, त्यावेळीं तब्येत ठीक होती आणि एकाएकीं असं होण्याचं कारण काय ? केव्हां पासून वरं हें असं होत आहे ?

वासंतिका—आज तिसरा प्रहरीं आह्मी दोघी बागेंत लता-मंडपांत बोलत बसलों होतो; तों हिला लागली तहान, तेव्हां सुंदरानं कुठं थोडसं साखरपाणी हणून प्यायला दिलं, नंतर कांहीं वेळानं हिच्या पोटांत कलबलून सर्व अंगाचा दाह होऊ लागला आणि तेव्हां पासून अशी बाई तळमळत आहे !

वैद्यबुवा—(आपणाशीं) हं: जुळलंच; लतामंडपांत, वसत ऋतूंत, समवयस्क मैत्रिणीशीं, एकांतीं बोलत असतां एकाएकीं असं होणं हणजे हीं सारीं खास कामज्वर लक्षणं दिसत आहेत ! माधवाचार्यानीं ह्मटलेंच आहे.

कामजेचित्ताविभ्रंश स्तंद्रालस्यममोजनम् ॥

हृदयेवेदनाचास्य गात्रंच परिशुष्यति ॥ १ ॥

त्याप्रमाणें हीं सर्व लक्षणें जुळतात. असो. (उघड इंडुमतीस) सरकार विशेष भिण्यासारखं कांहीं नाहीं किंचित् पितांश झाला आहे, आतां औषध देतो हणजे वरं वाटेल. कोण आहे बाहेर वाटींतून थोडा मोरावळा घ्या वरं.

गजरा—जी महाराज. (जाऊन मोरावळ्याची वाटी आणून देते.

वैद्यबुवा—(बटव्यांतून औषधाची पुडी काढून वाटींत

घालून) हं ताईसाहेब हें ध्या औषध ह्मणजे आतां बरं वाटेळ.
हं उठा; ह्मणा “ आच्युतानंत गोविंद— ”

(कमला उठून औषध घेते व पुन्हां पडते.)

इंदुमति—वैद्यबुवा तुझाला मी पदर पसरतें ! माझ्या
चिमणीला एवढी बरी करा ! मी तुमचे उपकार जन्मांतरी
विसरणार नाही !

वैद्यबुवा—(हात जोडून) वाहवा ! हें काय महाराज ! मी
पायाचा नोकर आणि मला हे शब्द ! आपण अगदी काळजी
करूं नये ! हे पहा, पुसा डोळे ! हें काय ? स्वस्थ असा, मी
मनुष्य पाठविला आहे माझी मोठी औषधाची पेटी आणण्या-
करितां, बहुतकरून तो आला असेल, आतां मी पाहून येतो.
(उठून बाहेर जातो.)

कमला—(शोकाकुल होऊन) हाय ! देवा हुश ! अने
अग आनंदी, वाई तिकडचं येणं झालं कां ? प्राणनाथ अहो
प्राणनाथ, धांवा हो धांवा ! प्रिया आतां ही आपली कमला
खास वाचत नाही ! हाय हाय ! उद्या किंही आपल्याशीं
माझं गुप्तपणें लग्न व्हायचं होतं; आणि मध्येच हें काय विघ्न
आलं ! असो, आतां एकवार आपलं शेवटचं दर्शन या ला-
डकीला द्या एवढंच आपल्यापाशीं मागणं आहे ! अक्का कुठं
आहेस, जवळ ये आणि मला शेवटचं प्रेमालिगन दे ! तूं आ-
पल्याकडून होता तितका प्रयत्न माझा हेतू सफल होण्या-
करितां केलास; पण तें सौख्य भोगायचं माझ्या दैवीं कुठं
आहे ? हाय ! आई ! (तळमळते.)

वासंतिका—(तिला आर्लिगून) ताई, आहे मी जवळ
आहे ! उगी रडूं नको ! हें पहा तूं सुखी असलीस, ह्मणजे

माझ्या साऱ्या करण्याचं सार्थक झालं ! उगी माझी बया !
(तिचे डोळे पुसते.)

इंदुमति—बाळे ! मला वासंतिकेकडून सर्व समजलं आहे. एक तूं सुखी असून, बाळ चंद्रसेनापारीं कुठंही असलीस तरी चिंता नाही. असं झाल्यानं तिकडचा राग झाला असता, पण तो कांहीं दिवसांनीं शांतही होता, त्याची काळजी नाही; परंतु तुझ्या प्रकृतीची चिंता आह्माला लागली आहे !

कमला—देवा ! केवढं माझं दैव कीं, अशा मातेच्या उदरिं मी जन्मलं ! (शोकाकुल होऊन) आतां तुहांनां दोषीनां माझं पदर पसरून एवढंच सांगणं आहे कीं, आमच्या लग्नाचा बेत बाबांना समजला, ह्मणजे ते प्राणनाथांचं काय करतील याचा नियम नाही; तेव्हां कसंही करून तिकडच्या प्राणाला धक्का न लागे अशी तजवीज करा ! तशीच त्यांची मजवर अत्यंत प्रीति असल्यामुळें, मी परलोकीं गेल्यावर अति दुःखानं भान न राहून, ते आपल्या जिवाला कांहीं भलतं सलतं करून घेतील, अथवा या सर्व संसाराचा त्याग करून कुणीकडं तरी भटकून जातील, त्यांना सांभाळा ! (दुःखाचा सुस्कारा टाकून स्वस्थ पडते.)

इंदुमति—नकोग नको माझ्या लाडके, असं बोलूं नको ! हे शब्द ऐकून माझ्या काळजाचं पाणी होऊन गेलं ! नको असं वाईट बोलूं !

कमला—हर हर देवा ! किती मी दुर्दैवी ! इतके दिवस दुःख सोसून, शेवटीं कुठं सुखाची किंचित आशा उत्पन्न होती तों मेलं असं विपरीत व्हावं ना ? देवा स्वप्नवत किंरे

हैं सारं झालं ! प्राणनाथ ! आतां आपला आणि माझा अक्षयी किंही वियोग होण्याचा प्रसंग आला ! फुटक्या नशीवा तुझ्यानें तें आमचं अकृत्रिम प्रेम पाहववलं नाहीं अं? (दुःखानें) हाय हाय देवा मी आतां कायरे करूं ! (थोडा वेळ थांबून) असो, होणारा पुढें उपाय नाहीं ! प्राणनाथ आतां माझी आपल्याला एवढी विनंति आहे कीं, एकदां या मंदभागिनीला सुखकर घट्ट प्रेमालिंगन द्या ! (आलिंगावयास हात पुढें करते व कांहीं वेळ थांबून) काय नाहीं कां आपल्या छबेलीचा हेतू परिपूर्ण करायचा ? नका नका प्रियकरा विलंब करूं नका ! आतां हें आपल्या दासीचं शेवटचं मागणं आहे ! मजकडून कांहीं अपराध झाला असेल तर त्याची क्षमा करून माझी इच्छा पूर्ण केली पाहिजे ! (उठून हात पुढें करून) हें काय बरं प्रिया नाहीं न माझं ऐकायचं !

इंदुमति—ब्रये, कुणाला हाक मारीत आहेस ? अजूनी आनंदी आली नाहीं.

कमला—(निराशेनें धाडकर अथरूणावर अंग टाकून) अग बाई नाहींच कोणी इथं ! मग मी काय हें व्यर्थ बोललें ! (तुळमळत) हुःश ! आई, सर्वांगाचा दाह होत आहे ! घसा अगदीं कोरडा पडला ! अं पाणी, पाणी ! (रडूं लागते.)

वासंतिका—(तिला पाणी देऊन वारा घालते.) ताई उगी माझी बया. वैद्यवुवांनीं आतां औषध दिलं आहे थोड्या वेळानं बरं वाटेल ! उगी असा काय घाबरेपणा करावा ! (तिला कुरवाळते.)

कमला—हं: अक्का, आतां त्या औषधानं काय होणार ?

माझ्या सर्वांगाला आग लागली आहे ! आतां हा प्राण केवळ माझ्या प्रियाच्या भेटीकरितां राहिला आहे ! हुःश ! आई !
(किंचित डोळे झांकून पडते.)

वासंतिका—(कमलेच्या तोंडाकडे पाहून) बाई किंचित डोळा लागला बरं !

इंदुमति—(हळूच) होय बोलूं नका आतां ! गजरे जा बाहेरची गडबड बंद करीव. (गजरा जाते) बरं झालं बाई ! आतां तिला बरं वाटेक ! हं: काय बरं झालं असावं असं हिला? कांहीं झपाटां बिपाटा तरी झाला नसेलनं? कांहीं असो; आई जगदंबे ! माझ्या बाळीला बरं वाटलं ह्मणजे मी तुझी सोन्याची प्रतिमा करून बसवीन. (स्तब्ध बसते.)

(इतक्यांत चंद्रसेन, रातिपाल आणि आनंदी बागेत प्रवेश करितात. तों सरोवराच्या बाजूनें पुढील बोलणें त्यांच्या कानीं पडतें.)

(पडद्यांत) हाय हाय ! निर्दय चंपकमाले काय हें तूं केलंस ! काय अविचार ? अरे अरे ज्याचे केवळ देहमात्र भिन्न, पण प्राण एक ! असं उभयतांचं अत्यंत प्रेम असतां, आपला सूड उगवावा ह्मणून तिला कपटानं तूं सोमल दिलासना ? काय हा निर्दयपणा ! हर हर पापिणी मागचे जन्मीं काय तूं पातक केलं होतंस त्याची फळं हीं भोगीत आहेस आणि याही जन्मीं संचय करीत आहेस ! शिव शिव, कुलकलंकिणी अशी तूं जन्माला तरी कशाला आलीस ! छी छी ! देवा काय हा मी अनर्थ केला ? देवा अशा रीतीनें सूड घेऊन त्यांत माझा तरी काय फायदा झाला ? दुष्टे अग एक चंद्रसेन तुझा वैरी, पण कमलेनं तुझं काय बरं केलं होतं ? नारायणा, आतां हें काळं

तोडं जगाला मी काय दाखवूं ! हे सरोवरा, ह्या पश्चात्ताप पावलेल्या कृतघ्न पापिणीला आपल्या पोटांत ठाव दे ! आजपर्यंत आत्महत्या करूं नये असा मनाचा निर्धार होता पण आतां उपाय नाही ! राम ! (धाडकर उडी टाकल्याचा आवाज होतो.)

चंद्रसेन—(वरील भाषण ऐकून दुःखित अंतःकरणानें) मित्रा घात झालारे घात झाला ! हर हर ! कृतघ्न दुष्टे काय हें कर्म केलंस ! (धाडकर जमिनीवर पडतो.)

रतिपाल—(त्यास सांवरून) अरे अरे ! काय हा घोर प्रसंग ! मित्रा सावध हो सावध हो ! चल लवकर तेथें जाऊन कांहीं तरी उपाय करूं ! असा धीर सोडूं नको ! हें एक उत्तम झालं कीं विष घातल्याची बातमी समजली ! आतां हवे ते उपाय करितां येतील !

चंद्रसेन—(शोकाकुल होऊन उठून) हायग चंपकमाले ! पापिणी तूं असा दावा साधलास अं ? गड्या तूं मला धीर देतोस, पण आतां परिणाम चांगला दिसत नाही ! हर हर ! प्रिये काय प्रसंग तुजवर आला !

आनंदी—(दुःखानें) मेले चांडळणी, कोण्या जन्मीची दावेदारीण तूं उत्तम झालीस ! शिव शिव ! पापिणी याचे झाडे कुठंग देशील !

(तिघे महालांत येऊन)

चंद्रसेन—(कमलेस पाहून) हाय हाय देवा ! काय हिची स्थिति झाली ! (दुःखानें सुस्कारा टाकतो.)

रतिपाल—मित्रा थोडा धीर धर ! वैद्यबुवा कुठं आहेत ?

वैद्यबुवा—(लगवगीनें पुढें होऊन) काय हुकूम ?

रतिपाल—(एका बाजूस नेऊन त्याच्या कानांत) हे

पहा, ताईसाहेबांच्या पोटांत सोमल गेला आहे, त्यावर काय तो लवकर उपाय करा.

वैद्यबुवा—(विचारांत पडून आपल्याशी) हं:, काय करावं ? केवढं संकट हें ! हें पहिल्यानं समजलं असतं ह्मणजे बरं झालं असतं. (उघड) बरं थोडं वाटीतून पाणी घ्या.

आनंदी—(वाटीतून पाणी देते.)

वैद्यबुवा—(बटव्यांतील एक पुडी वाटीत घालून) हें घ्या बरं आतां औषध.

इंदुमति—कायरे बाळा रतिपाला, तुम्ही आपापल्यामध्ये काय बोलत आहां ! **वैद्यबुवा** माझी **कमला** वाचेलना ?

वैद्यबुवा—हे पहा गडबडून नका, स्वस्थ असा. लवकर तें औषध घ्या अगोदर.

आनंदी—(औषध हातीं घेऊन) ताईसाहेब उठा हें घ्या बरं औषध ! (सावरून उठवून) अरे देवा ! कायरे दशा झाली ही ! (औषधाची वाटी तोंडापुढें नेऊन) हं, हें घ्या ताईसाहेब.

इंदुमति—हं तें घे बरे औषध.

कमला—(तळमळत) हाय ! आई आतां कशाचं मला औषध देतां ?

इंदुमति—(तिला कुरवाळून) घे घे बरे असं काय बरं ! माझी चिमणी ती !

कमला—(औषध घेऊन) अग आईग ! प्राणप्रिया आला कां तुम्ही ?

वासंतिका—ताई, अग डोळे उघडून पहा, हा पहा आला भाऊराया.

कमला—(डोळे उघडून) प्रिया कोठें आहांत ? हुःश, नारायणा आतां कायरे करूं ! आपल्याला धांवत येऊन कडकडून आलिंगन देईन ह्मटलं, तर माझं सर्व शरीर मेलं जड झालं आहे. माझ्यानं हलवत नाही !

चंद्रसेन—नको नको प्रिये, तूं स्वस्थ ऐस. हा मी तुजजवळच आहे.

कमला—(दुःखित होऊन) प्रिया कुठं आहांत ? जवळ येऊन एकदां मला शेवटचं प्रेमालिंगन द्या. (हात पुढें करिते) नका नका अनमान करूं, आतां ही **कमला** घटकेची सोबतीण आहे ! मला आतां कुणाची लाज नाही भीड नाही ! प्राणनाथ कुठं आहांत ?

चंद्रसेन—(तिला आलिंगून) नकोग नको प्रिये असं बोलूं ! हा मी तुजजवळच आहे ! डोळे उघडून मजकडे पहा.

कमला—(दुःखानें) हाय ! प्राणनाथ आतां ही आपली दासी परलोकीं जाणार ! आजपर्यंत मजमुळं आपल्याला नाना प्रकारचीं संकटं भोगावीं लागलीं, त्याबद्दल मला क्षमा करा ! आणि माझ्या मागं वारंवार माझी आठवण काढून, व्यर्थ दुःख करूं नका !

चंद्रसेन—हर हर ! प्रिये काय हें बोलतेस ? तूं मला सोडून गेल्यावर मला तरी मागं जगून काय करावयाचं आहे ? शिव शिव चांडाळणी **चंपकमाले** खरी कृष्णसर्पिणी तूं ! कालच मला तुजविषयी संशय आला होता, पण मी मूर्खानं त्याची चौकशी केली नाही ! त्याचा हा परिणाम झाला ! दुष्टे, तुझ्या मनांत जर असा सूड ध्यावयाचा होता तर माझ्या प्रियेबरो-

बर मलाही विष घावयाचं होतंस, हणजे बरं झालं असतं !
मला तरी जिवंत कशाला ठेवलंस !

इंदुमति—(शोकाकुल होऊन) बाळा चंद्रसेना कायरे
हैं हणतोस ! साइया लाडकीला कोणी विष कां दिलं ?

चंद्रसेन—अहो माईसाहेब काय सांगूं ? मागं ज्या चंपक-
माला नांवाच्या राजकन्येची हकीकत आपल्याला सांगितली
होती; तीच ती दीर्घद्वेषी राक्षशीण, कपटानं सुंदरी या
नावानं इथं दासी होऊन राहिली होती. तिनं माझा सूड
ध्यावा या हेतूनं हें कृत्य केलन ! आतां आझी इकडे येत अ-
सतां तिच्याच तोंडून हें ऐकलं. त्या कृतकर्मामदल तिला
पश्चात्ताप होऊन सरोवरांत उडी टाकून तिनं प्राण दिला.

इंदुमति—हर हर ! देवा आतां कसली माझी बया वाचते !
कायग मेले कृतघ्न चांडाळणी हें केलंस !

वासंतिका—देवा काय हा घोर प्रसंग आणलास ! वैद्य-
बुवा सांगा हो सांगा माझी ताई वाचेल कीं नाहीं ?

वैद्यबुवा—दम धरा, घाबरूं नका.

कमला—(अथरुणावर तळमळत) हाय ! अग आई! अहो
प्राणनाथ, आतां मला कससं वाटत आहे ! हाय ! पोटांत
ढवळं लागलं ! शब्द खोल ऐकूं येऊं लागला ! हात पाय
जड जडसे वाटूं लागले ! आई आतां मी खास वाचत
नाहीं. हाय !

चंद्रसेन—(तिला कुरवाळून) प्राणप्रिये नकोग असे शब्द
गुन्हां बोलूं ! देवा काय हें संकट आलं ! प्रिये, मला सोडून
कशीग चाललीस ! (मूर्छित पडतो.)

रतिपाल—(त्यास सांवरून) हे पहा मित्रा, असा धीर सोडू नको. वैद्यबुवा उपाय करीत आहेत; तुझी सर्व स्वस्थ असा. तार्ईसाहेब फार घाबरल्या आहेत, त्यांना धीर द्यावयाचा सोडून हे काय भलतं ?

कमला—(दुःखानें) हाय ! आई एकदां बाबांचं दर्शन शेवटीं मला व्हावं अशी फार इच्छा होती, पण तें आतां कशानं होणार ! पहिल्या सारखं आतां त्यांचं प्रेम मजवर नाही, यामुळं मला फार दुःख होत आहे ! त्यांच्या चरणीं माझा साष्टांग नमस्कार सांग ! त्यांच्या मताप्रमाणं मी वागलें नाही, झणून त्यांना फार राग आला आहे, तर त्याजबद्दल मला क्षमा करा झणून विनंति कर ! आणि यापुढं तरी माझ्या प्राणनाथाशी वैर करूं नका असं सांग मजबरोबर त्या वैराचाही शेवट होऊंदे. अक्का, आई तुझी आतां रडूं नका ! माझं कांहीं वाईट होत नाही ! तुम्हा दोघीनां आतां माझं सांगणं एवढंच आहे कीं, कोणत्याही उपायानं माझ्या प्रियाच्या जिवाला अपाय न होतां सौख्य होईल असं करा !

इंदुमति— बाळे कमळे ! तूं कशीग आत्माला सोडून चाललीस ! (रडूं लागते.)

कमला—(कण्हत) अं ! अने कुठं आहेस ?

आनंदी—आहे तार्ईसाहेब मी आपल्या पायांपाशींच बसलें आहे.

कमला—(तिचा हात धरून) तुझे उपकार मजवर फार झाले आहेत, त्याची उतराई होण्याला आतां मार्ग नाही ! माझ्या मनांत फार होतं कीं, तुझं चांगलं करावं. असो ! मी

गेलें तरी मागं आई, अक्का, आहेत; त्या तुला कमी पडूं देणार
—हीत ! उगी रडूं नको ! सुंदरा कुठं आहे ?

आनंदी—तिनंच हो बाई चांडाळणीनं हा सारा अनर्थ
केला. आणि आपण तोंड काळं करून गेली !

कमला—असो काय करायचं ! हाय ! (तळमळते.)

इंदुमति—(तिला कुरवाळून) माझ्या लाडके तूं सर्वांची
व्यवस्था केलीस, पण तुला सोडून आमचे प्राण कसेग वाच-
तील ! शिव शिव ! चांडाळणी सुंदरे तूं खचित आमची पूर्व
जन्मीची दावेदारीण होतीस ह्मणून हें असं दुष्ट कर्म केलंस !
पापिणी, अग कांहीं तरी विचार करावयाचा होतास ! किती
आह्मी तुझे चोज आणि काय तुजवर प्रेम करित होतो !
कमलेची तर तूं जीव कीं प्राण होतीस, ह्या सर्वांची फेड
त्वां अशी करावीस काय ? हर हर दुष्टे ! तूं याची फळं कुठंग
भोगशील ? देवा कसरे हें एकाएकीं आकाश मजवर को-
सळलं ! आई धरित्री तूं तरी आतां दुभंग होऊन मला
पोटांत घे ! (रडूं लागते.)

कमला—आई रडूं नको ! प्राणनाथ, अक्का, तुझी कोणीही
दुःख करूं नका. मला आतां कशाची आशा उरली नाही !
आतां मी अक्षयी सुख भोगावयास जात आहे !

इंदुमति—माझ्या चिमणे, कसेग हे शब्द बोलतीस ! तुला
आमचा कसाग कंटाळा आला ! बये आह्माकरितां नाहीं तर
नाहीं; पण ज्या करितां तुझा जीव तिळतिळ तुटत होता त्या
बाळ चंद्रसेनाची तरी तुला कीव येऊंदे; तुजवाचून बाळे,
त्याचा जीव कसाग राहिल ?

चंद्रसेन-हर हर ! प्रिये कशीग मला इथ एकल्याला टाकून जातेस ?

कमला-आई, आतां मला बोलवत नाहीं; माझा प्राण कासावीस होत आहे ! (तळमळत) हाय मरते ! हे पहा, हे पहा ते यमाचे काळदूत मला न्यावयाला आले ! हाय हाय ! आतां मी काय करूं ! कोणी सोडवाहो मला ! अं ! अं ! हे पहा चांडाळ ! आई ! (प्राण घोटाळतो.)

इंदुमति, वासंतिका, व आनंदी-अहो चाललीहो आमची वया ! तिला कोणी तरी वाचवा. (रडूं लागतात.)

चंद्रसेन-हाय घात झाला ! (मूर्छित पडतो.)

रतिपाल-देवा कायरे प्रसंग आला हा ! राम राम राम ! चंद्रसेना वा सावध हो ! (त्यास उठवून) वैद्यबुवा अहो वैद्यबुवा नाडी तरी पहा ताईसाहेबांची !

वैद्यबुवा-(नाडी पाहून) हं : काय प्रसंग हा ! राम राम राम ! (कपाळास हात लावून स्तब्ध वसतो.)

इंदुमति-(हंबरडा फोडून) अरे काळा कायरे घाला घातलास ! हाय ! (धाडकर मूर्छा येऊन पडते.)

चंद्रसेन-(दुःखानें) हर हर ! प्रारब्धा अरे काय हें केलंस ! देवा ! इतक्यांत या सुंदर शरीरावर कायरे कळा आली ! प्रिये ! आतां सर्व जगांत माझं कोणी राहिलं नाहीं ! सखे, आई गेली, बावा गेले, सर्व वाताहत झाली; शेवटीं पुढील सर्व सौख्याचा भार मी तुजवर ठेवून होतो तों तीही आशा आज निर्फळ झाली ! असो, होणारापुढं इलाज नाही. प्राणवल्लभे, इश्वरकृपेनं सर्व गोष्टी आपल्या मनासारख्या होण्याचा समय आला असतां, या अभाग्याला सोडून गेली-

सना ? अरे अरे ! नुकती कुठं सौख्याची आशा उत्पन्न झाली होती तोंच अशी विपरीत दशा व्हावी काय ? प्रिये, आतां तुजवांचून या जगांत मला आधार कोणाचा वरं आहे ? आतां मी कुणाच्या तोंडाकडं पाहून सौख्य मानूं ! प्राणदयिते, एक तूं नाहींशी झाल्यानं मी संसारसौख्याला मुकलोंग मुकलों ! प्राणप्रिये, सांग सांग मजकडून असा काय अपराध घडला कीं, तूं या अभाग्याला सोडून चाललीस ! एक तुजवाचून मला हें सारं जग शून्य होणार आहे ! अरे अरे ! काय त्या नाकाची ठेवण, गालाचा गुलगुलीतपणा, अवयवांचा गोंडसपणा, हाय हाय ! सर्वच अप्रतिम ! देवा, तें आज या दुर्दैव्याला नाहींसं झालं ना ? (कपाळावर हात मारून) फुटक्या नशीवा, कसरे हात धुवून माझ्या पाठीस लागलं आहेस ! प्रिये आतां मी कायग करूं ! वैद्यराज तुमच्या मी पाया पडतो, तुझाला पदर पसरतो, कसेंही करून माझ्या प्रियेला वाचवा ! (तिचें मुख कुरवाळून) सखे एक शब्द तरी मजशीं बोल. हाय हाय ! आतां कसली प्रिया बोलते ! ते दुष्ट यमाचे पाश तिच्या हृदयाला झांबून आंतील प्राण घेऊन गेले ! (तिच्या मुखावर आपलें मुख टेकून) हाय ! जगंनिवास !

इंदुमति—कमळे, बाळे कशीग निष्टुरपणानं मला सोडून जातेस ! देवा असा कोणता मी तुझा अपराध केला होता म्हणून माझ्या लाडकीची आणि माझी ताटातूट करितोस ! शिव शिव ! परमेश्वरा, आतां मी कायरे करूं ! (शेवटचा अचक्रा येऊन कमळेचा प्राण जातो.) हाय ! (मूर्च्छित पडते.)

वासंतिका—(दुःखानें) ताई आह्मा सर्वाना दुःखसागरांत

लोटून, कशीग चाललीस ! देवा काय हा भयंकर प्रसंग गुद-
रला ! ताई अग ताई मजशीं एकदां तरी बोल ! (रडूं
लागते.)

चंद्रसेन—(शोकानें कंठ दाटून) नाहींग नाहीं अक्का आ-
तां कसली प्रिया बोलते. तिला तो दुष्ट काळ घेऊन गेला !
चांडाळणी मी एक तुझा वैरी तर माझं काय पाहिजे तें करा-
वयाचं होतंस; पण माझ्या प्रियेनं तुझं काय बरं केलं होतं ?
अरे अरे काय हें घोरकर्म केलंस ! याचे झाडे कुठग देशील ?
देवा आज या साऱ्या जगाचं भूषण नाहींसं झालं ! नारायणा
कायरे वेळ आणलीस ही ! शिव शिव ! माझ्या सर्व सौख्याच्या
वृक्षावर कुन्हाड पडली ! प्रिये, मला अशा दुःखांत लोटून
एकटीच तूं अक्षयी स्वर्गसुख भोगावयाला कशीग गेलीस !
सखें कृपा करून थांब थांब थोडा वेळ; ज्या मार्गाचं अवलंबन
त्वां केलंस तसंच मलाही करणं योग्य आहे ! (कंबरेची क-
त्र्यार उपसून उरांत मारून घेऊन पडतो.)

रतिपाल—(घाबरून) मित्रा कायरे हें केलंस ! कसारे
तूही आह्वाला सोडून चाललास ? (मूर्छित पडतो.)

आनंदी—(शोकाकुल होऊन) हर हर ! देवा काय हा
भयंकर प्रसंग ! रावसाहेब तुम्हीही कसे हो कंटाळला !
(रडूं लागते.)

वासंतिका—भाऊराया तूही कसारे वा आह्वाला सोडून
चाललास ! हाय हाय ! काय हें साहस ! देवा ही कत्र्यार
किती तरी उरांत घुसली आणि काय हा रक्ताचा पाट चालला
आहे ! (रडूं लागते.)

इंदुमति—(सावध होऊन दुःखानें) बाळे मला टाकून तूं कुठग गेलीस ? माझ्या पोटीं येऊन आजवर मी तुझें पालन पोषण केलें असून, मला पुसल्यावांचून तूं कशीग गेलीस ! एकदां डोळे उघडून मजकडे पहा आणि एक शब्द तरी मजशीं बोल ! देवा आतां मी **कमला कमला** या नांवानं कुणाला हाक मारूं ! कशीग तूं या काळजाला चटका लावून गेलीस ! माझ्या पोटीं पुत्र नव्हता तरी तूंच आमचा पुत्र असं समजून मी सुखांत होतें ! पण आतां मी कुणाकड पाहून समाधान मानूं ? (**चंद्रसेनास** कवटाळून) शिव शिव ! बाळा **चंद्रसेना** ! कायरे हें साहस केलंस ! बाळा कायरे तुझ्या उरांतून हा रक्तश्राव होत आहे ! हर हर चिमणे तूं आणि बाळ **चंद्रसेन** आह्माला दुःखार्थांत पोळत टाकून स्वर्गलोकीचं अक्षयी सुख भोगण्याकरितां कसेरे निघून गेला ! तुह्माला आमचीं कांहींचं कांरे कीव आली नाही ! नारायणा ! काय ह्या अभागिणीनं मागचे जन्मीं पातक केलं होतं त्याचं फळ हें आलं शिव ! शिव ! (दुःखाचा सुस्कारा टाकते. (इतक्यांत एक जासूद येऊन.)

जासूद—(दुःखानें रडत) बाईसाहेब आव घात झाला ! घात झाला !

इंदुमति—(दुःखानें) कायरे बाबा आणखी तूं सागणार ?

जासूद—ह्याराज, बागच्या रस्त्यावर सरकाराखी आणि कारबारी साबाखी कुनी दुसमानानं ठार मारूनशानी टाकल्या !

१५२)

भग्नमनोरथ नाटिका.

(अं०५प्र०३)

इंदुमति—(दुःखानें) राम ! राम ! राम ! हर हर देवा !
झाला आज शेवट झाला ! हाय ! (धाडकर जमिनीवर
पडते.)

(पडदा पडतो.)

पंचम अंक समाप्त.

